

№ 1 (43)

2023

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

Azerbaijani journal of

agroconomics.az

Экономика
сельского хозяйства

Agricultural
Economics

Azərbaycan Respublikasının
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

AQRAR TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Agricultural Research Center
Ministry of Agriculture
of the Republic
of Azerbaijan

Azərbaycan Respublikası
Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
Aqrar Tədqiqatlar
Mərkəzi

Центр аграрных исследований
Министерство Сельского
Хозяйства Азербайджанской
Республики

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics
(scientific-practical journal)

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktik jurnal

Экономика сельского хозяйства

(научно-практический журнал)

Directory of
Research Journal
Indexing

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index

Research Bible

№ 1 (43)

BAKI – 2023

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Baş redaktorun müavini: Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Redaksiya heyəti:

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

Erol H. Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Çang-Gil Kim, professor (Koreya Respublikası)

Hətəmov A.N., i.ü.f.d., dosent

Hüseyn R.Z., i.e.d.

İbrahimov M.A., i.e.d.

Qasımlı V.Ə., i.e.d., professor

Lətifova E.N., a.e.ü.f.d.

Mukailov M.C., akademik (Rusiya)

Dr., Njavro Mario (Xorvatiya)

Dr., Pesti Çaba (Macarıstan)

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Dr., Siemen van Berkum (Hollandiya)

Şalbutov N.Ə., i.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Məsul redaktor: İsmayılov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 11.12.2020-ci il tarixli qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na yenidən daxil edilmişdir.

“Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” jurnalı Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun 2011-2018-ci illərdə nəşr olunan “Elmi əsərləri” jurnalının (ISSN 2078-6042) hüquqi varisidir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı ildə 2 dəfədən az olmamaqla nəşr olunur.

Məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1025. Bakı şəhəri, Xətai rayonu, Süleyman Vəzirov küçəsi, 91.

Telefon: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: journalagroeeconomics@gmail.com

Jurnalın saytı: agroeeconomics.az

Jurnal **Google Scholar**, **DRJI**, **ESJI**, **Research Bible** bazalarında indeksləşdirilir

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

ISSN: 2788-8746

E-ISSN: 2788-8754

Azerbaijani journal of Agricultural Economics - scientific-practical journal

**The founder: Agro Researches Center under the Ministry of Agriculture
of the Republic of Azerbaijan**

Editor-in-chief: Ph.D. Fikratzade F.F.
Deputy Editor-in-Chief: Prof. Dr. Khalilov H.A.

Editorial Board

Prof. Dr. Abbasov V.H.	Dr. Huseyn R.Z.
Prof. Dr. Atashov B.Kh.	Prof. Dr. Ibrahimov M.A.
Ph.D. Babayeva V.M.	Ph.D. Latifova E.N.
Prof. Dr. Balayev R.A.	Prof. Dr. Mukailov M.C. (Russia)
Ph.D. Csaba Pesti (Hungary)	Ph.D., University Professor Mario Njavro (Croatia)
Prof. Dr. Erol H. Chakmak (Turkey)	Ph.D. Rustamov V. A.
Prof. Chang-Gil Kim (Republic of Korea)	Ph.D. Siemen van Berkum (Netherlands)
Prof. Dr. Gasimli V.A.	Ph.D. Shalbuzov N. A.
Ph.D., Associate Professor Hatamov A.N.	Dr. Valiyev A. H.

Editor: Ismayilov V.C.

The journal was registered with the number 3397 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 18.04.2011 and re-included in the “List of scientific publications recommended to publish the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan” according to the decision of 11.12.2020 on economic sciences by the decision of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

The scientific-practical journal “Agricultural economics” is the legal successor of the “Scientific works” journal (ISSN: 2078-6042) of the Research Institute of Economics of Agriculture published in 2011-2018.

The journal “Agricultural economics” is being published no less than twice a year.

The articles are published in 3 languages (Azerbaijani, English and Russian).

Contact Information

AZ 1025. Baku, Azerbaijan. Khatai district, Suleyman Vezirov street, 91.
Phone: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-mail: journalagroeeconomics@gmail.com

Website: agroeeconomics.az

The journal is indexed in databases **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

It is important to refer to the journal when the materials published in the journal are used.

The author is responsible for the facts and figures contained in the published materials.

Design and layout: V. Jabbaroglu

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

Экономика сельского хозяйства - научно-практический журнал
Учредитель: Центр аграрных исследований при Министерстве Сельского Хозяйства
Азербайджанской Республики

Главный редактор: д.ф.э.н Фикратзаде Ф.Ф.
Заместитель главного редактора: д.э.н., профессор Халилов Х.А.

Редакционная коллегия

Д.э.н., профессор Аббасов В.Х.	Акад. Мукайлов М.Дж. (Россия)
Д.э.н., профессор Аташов Б.Х.	Др., Нджавро Марио (Хорватия)
Д.ф.э.н., Бабаева В.М.	Др., Пести Чаба (Венгрия)
Д.э.н., профессор Балаев Р.А.	Д.ф.э.н., Рустамов В.А.
Д.э.н., Велиев А.Х.	Др., Симен ван Беркум (Нидерланды)
Д.э.н., профессор Гасымлы В.А.	Д.ф.э.н., доцент Хатамов А.Н.
Д.э.н., Гусейн Р.З.	Др. Пр. Эрол Х. Чакмак (Турция)
Д.э.н., Ибрагимов М.А.	Пр. Чанг-Гиль Ким (Республика Корея)
Д.ф.э.н., Лятифова Э.Н.	Д.ф.э.н., Шалбузов Н.А.

Ответственный редактор: Исмаилов В.Дж.

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики 18.04.2011 года под номером 3397 и решением Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 11.12.2020 года вновь включен в «Список научных изданий, рекомендованных к публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике» по экономическим наукам.

Научно-практический журнал «Экономика сельского хозяйства» является правопреемником журнала «Научные труды» (ISSN: 2078-6042) Научно-исследовательского института экономики сельского хозяйства, изданного в 2011-2018 годах.

Журнал «Экономика сельского хозяйства» издаётся не реже двух раз в год.

В журнале статьи публикуются на 3 языках (азербайджанском, русском и английском)

Контакты:

AZ 1025. Баку. Хатаинский район, улица Сулеймана Везирова, 91.
Телефон: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, э-почта: journalagroeeconomics@gmail.com

Сайт: agroeeconomics.az

Журнал индексируется в базах данных **Google Scholar, DRJI, ESJI, Research Bible**

При использовании материалов, опубликованных в журнале, важно ссылаться на журнал.
Автор несет ответственность за факты и цифры в опубликованных материалах.

Дизайн и верстка: В. Джаббароглу

ISSN: 2788-8746
E-ISSN: 2788-8754

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişaf problemləri

H.A. Xəlilov, S.İ. Hacıyeva, N.F. Qasımova

Modern dəyər zəncirinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabət mühitinin xüsusiyyətləri 9

T.M. Musayev

Kənd təsərrüfatı əlavə dəyərinə təsir edən iqtisadi və iqlim faktorlarının ekonometrik qiymətləndirilməsi 27

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri

N.Ə. Şalbuzov

Buğda üzrə özünütəminatmə və onun ərzaq təhlükəsizliyində rolu 40

A.A. Qədəşov

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymət fərqlinin aradan qaldırılması: beynəlxalq həllər və ən uğurlu təcrübələr 53

X.Ə. Qafarlı

Aqrar sahədə indeksli sığorta: dünya təcrübəsinə və Azərbaycanda tətbiq imkanlarına baxış 62

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi və institusional inkişaf

V.M. Mehdiyev

Bioloji aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi 71

S.R. Quliyeva

Kənd təsərrüfatında nəzarət və auditin təşkili 82

R.F. Alıyev

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə vasitələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mexanizmləri 89

CONTENT

Sustainable development problems in agriculture

H.A. Khalilov, S.I. Hajiyeva, N.F. Gasimova

Characteristics of the competition in the market of agricultural products in the conditions of the transition to the modern value chain 9

T.M. Musayev

Econometric assessment of economic and climatic factors affecting agricultural value added 27

Issues of economic efficiency and competitiveness of agricultural production

N.A. Shalbuzov

Self-sufficiency in wheat and its role in food security 40

A.A. Gadashov

Reducing the price gap in agricultural product markets: international solutions and best practices 53

X.A. Gafarli

Index insurance in the agricultural field: a view of world experience and implementation possibilities in Azerbaijan 62

State regulation of Agriculture and institutional development

V.M. Mehdiyev

Improving the accounting for cost capitalization transactions on biological assets 71

S.R. Guliyeva

Organization of control and audit in agriculture 82

R.F. Aliyev

Mechanisms for expanding access to financial means of agricultural producers 89

СОДЕРЖАНИЕ

Проблемы устойчивого развития в сельском хозяйстве

Г.А. Халилов, С.И. Гаджиева, Н.Ф. Гасимова

Особенности конкурентной среды на рынке сельскохозяйственной продукции
в условиях перехода к современной цепочке стоимости 9

Т.М. Мусаев

Эконометрическая оценка экономических и климатических факторов,
влияющих на добавленную стоимость сельского хозяйства 27

Вопросы экономической эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственного производства

Н.А. Шалбузов

Самообеспеченность пшеницей и ее роль в обеспечении продовольственной
безопасности 40

А.А. Гадашов

Сокращение ценового разрыва на рынках сельскохозяйственной продукции:
международные решения и лучшие практики 53

Х.А. Гафарли

Индексное страхование в сельскохозяйственной сфере: взгляд на мировой
опыт и возможности реализации в Азербайджане 62

Государственное регулирование сельского хозяйства и институциональное развитие

В.М. Мехдиев

Совершенствование учета операций капитализации затрат по биологическим активам 71

С.Р. Гулиева

Организация контроля и аудита в сельском хозяйстве 82

Р.Ф. Алиев

Механизмы расширения доступа к финансовым средствам сельскохозяйственных
производителей 89

UOT: 338.439: 338.242.2, 338.242.4

**MODERN DƏYƏR ZƏNCİRİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ
KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI BAZARINDA
RƏQABƏT MÜHİTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Həmzə Ağakişi oğlu Xəlilov, i.e.d., professor

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri

e-mail: hamza_xelilov@mail.ru

Səadət İntiqam qızı Hacıyeva

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Analitika departamentinin direktoru,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: seadet.haciyeva@atm.gov.az

Nigar Faiq qızı Qasımova

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, baş mütəxəssis

e-mail: nigar.gasimova@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə aqrar-ərzaq sistemlərində bazar strukturlarının spesifik cəhətlərinə və bunların rəqabət mühitinə təsiri məsələlərinə baxılır. Əsas diqqət dəyər (tədariük) zəncirlərinin inkişafının, xüsusilə modern dəyər zəncirinə keçidin rəqabət şəraitində və mexanizmlərində şərtləndirdiyi xüsusiyyətlərin açıqlanmasına yönəldilir. Dəyər zəncirində baş verən transformasiyaların aqrar-ərzaq sistemində horizontal və vertikal səviyyələrdə rəqabətə təsirinin əsas istiqamətləri açıqlanır. Eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının tədariük zəncirində haqsız ticarət davranışlarının tənzimlənməsi praktikasının roluna və tətbiqinə dair dəyərləndirmələr aparılır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı, bazar strukturu, rəqabət, rəqabət mühiti, modern dəyər zənciri, haqsız ticarət praktikası.*

Giriş

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da rəqabət artımın və səmərəliliyin yüksəldilməsinin önəmli amillərindən biridir. Eyni zamanda müasir dövrdə aqrar sektorun ümumi inkişafı ilə bağlı baş verən bir sıra dəyişikliklər rəqabətin intensivliyinə, habelə rəqabət şəraitinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Qeyd edilən dəyişikliklər həm kənd təsərrüfatında sahədaxili proseslərə (o cümlədən müxtəlif məhsul növlərinin istehsalı üzrə fərqli cəhətlərə malik olmaqla), həm də məhsulların dəyər (tədarük) zənciri boyunca əlaqələrinin xarakterinə aid edilir. Bu istiqamətdə xüsusilə bazar təmərküzləşməsi və bazar gücündə baş verən yeni səciyyəli irəliləyişlər diqqətin aqrar sahədə rəqabət məsələlərinə fokuslaşdırılmasının zəruriliyini gücləndirir. Beynəlxalq qurumların, ilk növbədə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) müvafiq sənədlərində aqrar sahədə rəqabəti formalaşdıran mexanizmlərin, habelə müxtəlif siyasətlərin konkret cəhətlərini nəzərə almaqla səhih araşdırmaların aparılmasının vacibliyi vurğulanır [40].

Aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların tədarük zənciri boyunca konsolidasiyanın güclənməsi, məhsulların pərakəndə satışının həyata keçirildiyi vəsilələrin (həlqələrin) hakim mövqelərə yiyələnmə bilməsi, “ərzaq dollarında” fermerlərin payının azalması halları müasir mərhələdə rəqabət mübarizəsi probleminin aktuallığını şərtləndirir.

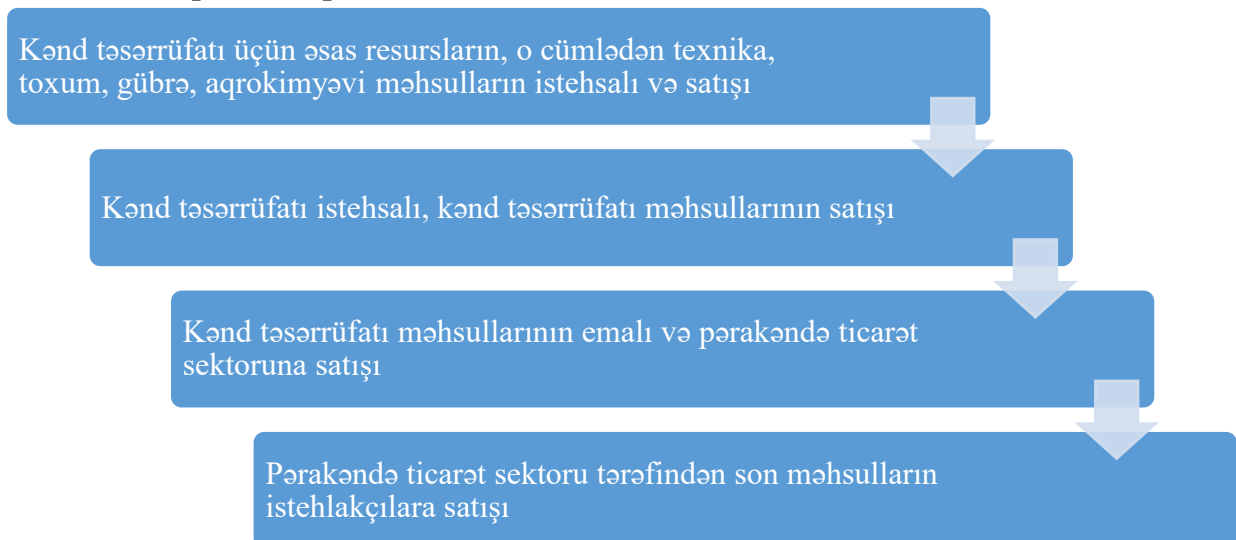
Aqrar-ərzaq sisteminin inkişafında baş verən irəliləyişlər bazar strukturunda və ayrı-ayrı vəsilələrdə fəaliyyət göstərən subyektlərin davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olur. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabət mühitinin təhlili və dəyərləndirilməsinə ənənəvi yanaşmaların yenilənməsi zərurəti meydana gəlir.

Eyni zamanda müasir şəraitdə pandemiyalar, münaqişələr və s. fonunda kənd təsərrüfatı bazarlarında qeyri-stabilliklərin güclənməsi, ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərinə daha həssas yanaşmalar aqrar sahədə inkişafa təkan verən amil kimi rəqabət məsələlərini nisbətən geniş kontekstdə gündəmə daşıyır. Belə şəraitdə milli aqrar iqtisadiyyatda rəqabətin qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə əlverişli imkanları təmin edən mühitin formalaşdırılmasına ehtiyac güclənir.

Aqrar-ərzaq sistemində bazar strukturunun spesifik cəhətləri

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı aqrar sahədə məhsulların istehsalı, emalı və son istehlakçıya çatdırılmasının vertikal sistemində inteqrə olunmuş vəsilə kimi çıxış edir. Bütövlükdə həmin sistemdə 4 əsas vəsilə ayrılır (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Aqrar-ərzaq sisteminin əsas vəsilələri

Mənbə: Müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı müəyyən struktur xüsusiyyətlərinə malikdir:

- Ümumi formalaşmış və ənənəvi adlandırılma biləcəklə yanaşmaya əsasən, bilavasitə bitkiçilik və heyvandarlıqda istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı xammalının satışı və alışı spot bazarında həyata keçirilir¹ (Bu halda çoxlu sayda istehsalçılar eyni vaxt momentində vahid qiymətlərlə satılan həmcins məhsulları satışa çıxarırlar). Burada alıcı qiyməti aşağı salmaq üçün öz alış həcmi məhdudlaşdırma bilər. Eyni zamanda hazırkı şəraitdə əslində kənd təsərrüfatı məhsullarının bir çoxunun alış və satışı spot bazarlarında həyata keçirilmir. Bu, müqaviləyə əsaslanan kənd təsərrüfatının istehsalının, habelə vertikal əlaqələrin koordinasiyasının digər formalarının geniş tətbiqi ilə bağlıdır. Belə vəziyyətdən çıxış etməklə akademik müzakirələrdə aqrar-ərzaq zəncirlərinin müxtəlif arxitektura malik olması ilə əlaqədar, rəqabət məsələlərinin aydınlaşdırılması üçün ənənəvi yanaşmaların bütün hallar üçün əlverişliliyi şübhə altına alınır [12].

- Vertikal sistem üçün mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr səciyyəvidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sektoru üçün nisbətən yüksək konsolidasiya səciyyəvidir. Bu sektorda bir qayda olaraq bazar təmərküzləşməsinin səviyyəsi xeyli yüksək olur. Tarixən həmin sektorda fəaliyyət göstərən istehsal subyektlərinin xammal alışı zamanı qiymətlərə təsir göstərmək imkanı olmuşdur.

- Son dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə, həmçinin xarici kapitalın nisbətən fəal iştirakı da daxil olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də supermarketlər şəbəkəsinin geniş yayılması nəticəsində pərakəndə ticarət sektorunda təmərküzləşmə səviyyəsinin əhəmiyyətli yüksəlişi baş vermişdir. Bütün bunlara uyğun olaraq bazar strukturu baxımından kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və pərakəndə ticarəti ardıcıl oliqopoliyadır. Kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsal edən (xüsusilə toxum, aqrokimyəvi məhsullar) sahələr də oliqopoliya hesab edilir [29].

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında rəqabət mühitinin digər xüsusiyyəti bu sistemdə horizontal və vertikal səviyyələrdə rəqabətin qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasıdır. Bu, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dəyər zəncirində ardıcıl əlaqələrin sıx qarşılıqlı asılılığı ilə əlaqələndirilir [39].

Sözgedən dəyər zəncirində rəqabətlə bağlı problemlər həm müxtəlif vəsilələr arasında, həm də hər bir vəsilənin daxilində mövcud ola bilər. Belə ki, vertikal səviyyədə rəqabət problemi dəyər zənciri boyunca 3-cü mərhələdə fəaliyyət göstərən bazar iştirakçıları tərəfindən 2-ci mərhələdə fəaliyyət göstərən bazar iştirakçılarına münasibətdə alıcı gücündən (bayer power) sui-istifadə, o cümlədən vertikal kontraktların əlverişsiz şərtlərinin qəbul etdirilməsi formasında, habelə 3-cü və 4-cü mərhələlərə aid iştirakçıların bazar strukturunda formalaşmış konkret vəziyyətdən asılı olaraq bir-birinə qarşı bazar gücündən sui-istifadə, eləcə də vertikal məhdudiyətlər tətbiq etmək formasında ola bilər.²

¹Ümumiyyətlə spot bazarı maliyyə aləti və malların anında göndərilməsi ilə səciyyələnir. Maliyyə aləti və malın göndərilməsi dedikdə, nağd hesablaşma əsasında fiziki mübadilənin aparılması başa düşülür. Spot bazarında nağd ödənişlərlə aktivlərin fiziki mübadiləsi təxirə salınmadan baş verir [49].

²Son dövrlərdə vertikal səviyyədə rəqabət problemlərinin sırasına 4-cü mərhələdə - pərakəndə ticarət sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlər tərəfindən özəl ticarət markalarının tətbiqi də aid edilir (Bax: OECD [39]). Özəl ticarət markaları həm pərakəndə satış şəbəkəsi daxilində satıcıların bir-biri ilə, həm də həmin markaların tətbiqi vasitəsilə emal sektorunda müvafiq məhsulların istehsalçıları ilə rəqabət aparılmasında alət olaraq çıxış edir. Göründüyü kimi, məsələ rəqabətin həm horizontal, həm də vertikal aspektlərini əhatə edir. Özəl ticarət markalarının pərakəndə ticarət şəbəkəsinə nüfuz etməsi prosesi inkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlərdə güclənib. Ədəbiyyatlarda verilən məlumatlara görə, ərzaq məhsulları satışında özəl ticarət markalarının payı Avropada 23%-i, Şimali Amerikada 15%-i keçib. Bu göstəricilər məhsul növləri və pərakəndə ticarət şəbəkəsi üzrə fərqlənir [40].

Eyni zamanda dəyər zəncirinin 3-cü - emal sektoruna aid vəsiləsinin və 4-cü - pərakəndə ticarətə aid olan vəsiləsinin hər birinin daxilində də konsolidasiyanın güclənməsi (bu proses həm təbii yolla, yəni yeni böyük ölçülü subyektlərin bazara daxil olması, həm də qovuşma və birləşmələr əsasında baş verir) ilə bağlı sektor daxilində horizontal səviyyədə rəqabət üçün problemlər yaranır.

Aqrar-ərzaq dəyər zəncirində horizontal və vertikal səviyyədə rəqabətin qarşılıqlı təsirini araşdıran tədqiqatçılar bunun birmənalı olmadığına diqqət yetirirlər. Göstərilir ki, məsələn, məhdud sayda və eyni malgöndərənlərdən tədarükü həyata keçirən pərakəndə ticarətçilər arasında rəqabət mövcud olduğu zaman bu sektorda konsolidasiyanın həyata keçirilməsinin istehlakçılara iki cür təsiri ola bilər. Bir tərəfdən konsolidasiya sektorda şirkətlərin sayını azaldır və buna görə istehlakçılar üçün qiymətlərin artması gözlənilən olur. Digər tərəfdən, pərakəndə ticarət sektorunda konsolidasiyanın yüksəlməsi bu sferada fəaliyyət göstərən satıcıların onlara mal göndərənlər qarşısında bazar gücünü artırır və bunun istehlakçılar üçün qiymətlərin aşağı salınmasına müsbət təsiri gözləniləndir. Nəzərdən keçirilən təsirlərin hansının üstünlük qazanması pərakəndə ticarətdə rəqabətin intensivliyindən asılı olur. Daha yüksək rəqabət intensivliyi potensial olaraq istehlakçılara fayda gətirə bilər.

Horizontal və vertikal səviyyələrdə rəqabətin digər cəhəti “su döşəyi” effektidir (“waterbed effect”).³ Əvvəlki misalla davam etsək, bazar gücü yüksələn pərakəndə ticarət subyektləri bundan istifadə edərək onlara malgöndərənlərdən əməkdaşlığın özləri üçün daha əlverişli olan şərtlərinin tətbiqini tələb edə bilərlər. Belə şəraitdə sözügedən malgöndərənlər bazar gücü yüksək olan alıcıları tərəfindən onlara mənfə təsirin əvəzinin qismən ödənilməsi məqsədilə digər alıcılar üçün nisbətən daha yüksək qiymət qoya bilərlər. Beləliklə, əslində qiymət ayrışdırıcılığına yol verilməklə nisbətən zəif rəqabət mövqeyi olan alıcılar “su döşəyi” effektindən zərər çəkmiş olurlar. Alıcı öz malgöndərənindən resursları nisbətən daha aşağı qiymətə ala bilərsə, mümkündür ki, digər alıcılar həmin resurs üçün daha yüksək qiymət ödəsinlər. Bazar gücünün assimetrik istifadəsi müəyyən alıcılar üçün daha yüksək topdansatış qiymətləri tətbiq edilməsi nəticəsində istehlakçıların mənafeələrinə zərər vura bilər [30].

Modern dəyər zəncirinə keçidin horizontal və vertikal rəqabətə təsiri

Son onilliklərdə aqrar-ərzaq məhsullarının dəyər zəncirində nisbətən sürətli transformasiyalar baş verir. Bu, özünü inkişaf etməkdə olan ölkələrin timsalında daha aydın göstərir.

Qeyd edilən proses modern dəyər zəncirinə keçid adlanır. Rəqabətə təsiri aspekti də önə çəkilməklə modern dəyər zəncirinə keçiddə 3 mərhələ ayrılır [11]. FAO tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının vəziyyətinə dair 2020-ci ildə təqdim olunmuş “Rəqabət, bazar gücü, artıqların yaradılması və rentanın bölüşdürülməsi” adlı sənəddə qeyd edilən mərhələlərin əsas cəhətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir [25].

³ Su yatağı nəzəriyyəsi Larri Uolla aid edilən müşahidə kimi dəyərləndirilir. Belə ki, bəzi sistemlər, məsələn, insan və kompüter dilləri minimum miqdarda mürəkkəbliyi ehtiva edir və belə bir sistemin mürəkkəbliyini bir yerdə “aşağı basmaq” cəhdi həmişə mürəkkəbliyin başqa yerdə “qabarmasına” səbəb olur. Bu davranış müəyyən miqdarda su tutumu olan su döşəyinə bənzədir: döşəyi bir yerdə aşağı itələmək mümkündür, lakin yer dəyişən su həmişə döşəyin başqa yerdə qalxmasına səbəb olacaq, çünki su sıxılmaz. Su döşəyinin hər yerdə bir anda batırılması mümkün deyil, çünki suyun həcmi həmişə sabit qalır [53]. https://en.wikipedia.org/wiki/Waterbed_theory

Birinci mərhələ üçün ənənəvi bazarlar xasdır. Bu mərhələdə bir qayda olaraq rəqabətli ənənəvi spot bazarları fəaliyyət göstərir. Bu bazarlarda çoxsaylı agentlər qiymət, həcm və keyfiyyət üzrə rəqabət aparırlar. Adətən çox lokallaşmış sahələrdə rəqabət hökm sürür. Bununla belə, uzaqlıq, maliyyə likvidliyinin məhdudluğu, bunlarla bağlı etibarlılıq və reputasiya ilə əlaqəli problemlər əhəmiyyətli həcmdə kapital qoyuluşu tələb edən və ya miqyasa görə qeyri-trivial qənaətlə səciyyələnən bazar nişalarında (yuvalarında) əhəmiyyətli bazar gücünü təmin edə bilir.

Dəyər zəncirinin ikinci aralıq mərhələsinə keçidlə həm yuxarı vəsildə (məhsulların tədarükü), həm də aşağı vəsilələrdə (məsələn, pərakəndə ticarətdə) şirkətlərarası rəqabət güclənir. Bu, bazarda daha yüksək qiymətləndirilən diferensiallaşmış səciyyəli məhsulların ehtiyatlarını təmin etmək üçün firmalara məsrəfləri aşağı salmaq və malgöndərənlərin koordinasiyası məqsədilə təzyiqləri artırır.

Üçüncü mərhələdə dəyər zənciri modern mərhələyə keçdikcə, adətən aşağıya axın boyu daha kapitaltutumlu seqmentlərdə sayı ixtisar olunan şirkətlər arasında retəmərküzləşmə müşahidə edilir. Bu proses əqli mülkiyyət hüququnun bazar gücünü təmin etdiyi hallarda kənd təsərrüfatına istehsal resursları göndərən şirkətlər səviyyəsində də baş verə bilər. Belə vəziyyət hazırda dünyada toxumçuluq sahəsində özünü göstərir [30].

Ümumi şəkildə aqrar-ərzaq sektorunda modern dəyər zəncirinə keçidin əsas nəticələrini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- a) bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının alışı və satışı spot bazarlarında aparılmır;*
- b) dəyər zənciri təmsil olunan vəsilələrin sayı baxımından daha uzun hala gəlir;*
- c) dəyər zənciri boyunca investisiya qoyuluşlarında irəliləyişlərə və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsinə uyğun olaraq daxili əlaqələr də daha mürəkkəb xarakter alır;*
- d) aqrar-ərzaq sistemində ayrı-ayrı məhsullar üzrə dəyər zəncirinin arxitekturasında (təşkili və strukturunda) fərqlər güclənir.*

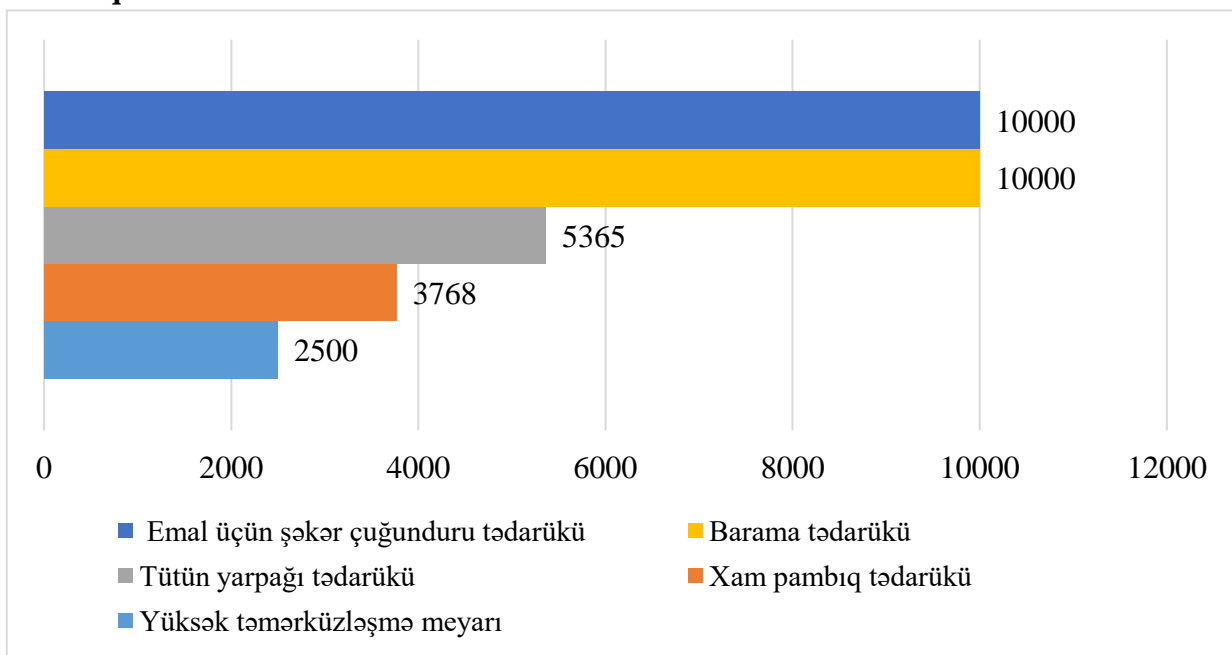
Qloballaşma milli aqrar-ərzaq sistemlərində dəyər zəncirlərində transformasiyaları sürətləndirmişdir.⁴ Eyni zamanda ərzaq məhsulları tədarükünün dəyər zəncirində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Uzunmüddətli risklərlə və qısamüddətli sarsıntılarla (məsələn, COVID-19 pandemiyasında olduğu kimi) qarşılaşan dəyər zəncirləri üçün simbiotik münasibətlərə əsaslanan dayanıqlılığın təmin olunmasına yönəlik strategiyalar hazırlanır. Tədqiqatçıların müvafiq istiqamətdə təhlillərindən milli aqrar-ərzaq sistemində məhsullar üzrə dəyər zəncirlərinin dayanıqlılığının iki dayağa əsaslandığı aydın olur. Bunlar şirkətlərin yeni investisiyalar və innovasiyalara doğru “dönüşü” və bu dönüşün təmin olunması üçün dəyər zəncirinin yan (informasiya, logistika təminatı) vəsilələrinin, habelə kənd təsərrüfatının resurs təminatı, R&D kimi vəsilələrin birgə adaptasiyasının həyata keçirilməsidir [46].

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, aqrar-ərzaq sisteminin dəyər zəncirində kənd təsərrüfatı istehsalı vəsiləsi ilə müqayisədə digər vəsilələrdə təmərküzləşmə səviyyəsi yüksəkdir.

⁴Qloballaşmanın aqrar-ərzaq məhsullarının tədarük zəncirinin inkişafına təsiri daha çox ölkələrarası ticarətin genişlənməsi və qlobal istehsal-satış zəncirlərinin formalaşması ilə bağlanmışdır. Məsələnin bu tərəfinə diqqət yetirən tədqiqatçılar eyni zamanda qloballaşmanın daxili ərzaq bazarlarına əsas təsirinin beynəlxalq ticarət vasitəsilə deyil, müstəqim xarici investisiyaların (MXİ) liberallaşmasından irəli gələn birbaşa dəyişikliklər vasitəsilə baş verdiyini göstərir. Qeyd olunur ki, məhz MXİ və bunlara əlavə olunan rəqabətqabiliyyətli daxili investisiyaların pərakəndə ticarət sahəsinə axını nəticəsində inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda “supermarket inqilabı” yaşanmışdır [44]; [45].

Bir qayda olaraq təmərküzləşmə səviyyəsi dəyər zənciri boyunca vertikal koordinasiya mexanizminin tətbiq edildiyi bazar seqmentlərində daha yüksək olur. Bu hal Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı üçün də səciyyəvidir. Belə ki, son illərin məlumatları üzrə apardığımız hesablamalara görə, bazar təmərküzləşməsinin əsas göstəricilərindən olan müvafiq bazarlar üzrə Harfindal-Hirşman İndeksinin (HHİ) səviyyəsi bütün yarpağının tədarükü bazarında 5365-ə, xam pambıq tədarükü bazarında 3768-ə bərabər olmuşdur (**Diagram**). Göründüyü kimi, hər iki halda əmsalın qiyməti bazarın yüksək təmərküzləşməsi meyarını (2500) xeyli üstələmişdir. Barama və emal üçün şəkər çuğundurunun alışı bazarlarında vahid tədarükçü fəaliyyət göstərdiyindən HHİ 10 000-ə bərabər olmuş, başqa sözlə monopsonik bazar strukturu mövcud olmuşdur.

Diagram. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında HHİ

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hesablanmışdır.

Belə vəziyyət aqrar-ərzaq sisteminin dəyər zəncirində fermerlərə münasibətdə yüksək təmərküzləşmə göstəricilərinə malik digər vəsilələrdə fəaliyyət göstərən subyektlər tərəfindən bazar gücündən sui-istifadə hallarına yol verilməsi ilə bağlı ümumi narahatlıq doğurur. Dəyər zəncirinin vəsilələri üzrə təmərküzləşmə səviyyələrində fərqlər uzun müddət ərzində rəqabət mühitinin kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əlverişsiz olmasına dair sübut kimi qəbul olunmuşdur. Lakin nisbətən yaxın dövrlərə aid empirik tədqiqatların nəticələri həmin fikirlərin bütün hallarda özünü doğrultmadığını, daha doğrusu, dəyər zəncirinin “aşağı” vəsilələrində yer alan emal sənayesi, topdansatış və pərakəndəsatislə məşğul olan subyektlərin fermerlərə münasibətdə sistemik olaraq bazar gücü tətbiq etmələrini (və yaxud da bazarda hakim mövqelərindən sui-istifadə etmələrini) göstərməmişdir. Elmi ədəbiyyatda müvafiq istiqamətdə aparılan araşdırmaların xülasələrinə əsaslanmaqla tədqiqatçılar aqrar-ərzaq sferasında dəyər zəncirləri boyunca “aşağı” vəsilələrin təsərrüfat subyektləri tərəfindən özlərindən əvvəlki vəsilələrin təmsilçilərinə, o cümlədən fermerlərə qarşı bazarda hakim mövqedən sui-istifadəyə yol verilməsinə dair əsaslı sübutların tapılmadığı və

sözügədən halların tətbiqinin⁵ rəqabət şəraitindən kəskin kənarlaşmalara səbəb olmadığı qənaətinə gəlirlər [42]. Qeyd edək ki, müvafiq nəticələrin alındığı çoxsaylı tədqiqatlar dünyanın müxtəlif regionlarını və aqrar-ərzaq zəncirində müxtəlif məhsul növlərini əhatə etmişdir. Araşdırmalarda dəyər zəncirinin kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, habelə topdansatışı sferasında fəaliyyət göstərən subyektlərdə təmərküzləşmə səviyyəsinin yüksəlməsinin ümumən fermerlərin satdıqları məhsulların qiymətlərinin aşağı salınmasına, eləcə də həmin vəsilələrin müştəriləri üçün qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olmadığı və ya göstərilən hallarda qiymətlərin dəyişilməsində mükəmməl rəqabət şəraitində ola biləcəyindən kənarlaşmalarının zəif olduğu sübut olunur.⁶

Uyğun nəticələr şirkətlərin bazar davranışlarının empirik metodlarla birbaşa dəyərləndirilməsinə əsaslanın tədqiqatlarda da alınıb. Sözügədən yanaşmanın əsasında ideal rəqabət şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları satıcılarına edilən ödənişin onun marjinal məhsulunun dəyərinə bərabər olması prinsipi dayanır.

Qeyd edilən aspektdə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar da real vəziyyətin mükəmməl rəqabətin mövcud olduğu haldan çox az kənarlaşdığını sübut etmişdir.

Aqrar-ərzaq sistemində rəqabət şəraitinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılan müasir araşdırmalar dəyər zəncirinin nisbətən yüksək təmərküzləşmə səviyyəsinin qərarlaşdığı vəsilələri üzrə çox zaman mənfəət marjasının da yüksək olmadığını göstərmişdir. Məsələn, həmin göstərici əksər hallarda 5%-dən aşağı səviyyədə qərarlaşıb, o cümlədən İspaniya, Fransa və Danimarkada meyvə-tərəvəzin topdansatış sferasında 1%, kartofun topdansatış sferasında 1-3%, Fransada çörəkbişirmədə 4%, ət kəsimində 1-5% səviyyəsində olub [40].

Bəzi tədqiqatlarda hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik fermer təsərrüfatlarının dəyər zəncirində inhisar mövqeyi tutan ixracatçı subyektlərlə inteqrasiya əlaqələrinin qurulmasından əhəmiyyətli dərəcədə faydalandıqları açıqlanmışdır [35].

Problemə ənənəvi baxışlardan fərqli olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının alqı-satqısı bazarında fermerlərə qarşı tərəfdaşlarının hökmran mövqedən sui-istifadə hallarına yol verməməsi ilk növbədə dəyər zəncirində əlaqələrin təşkili mexanizmlərində baş verən dəyişikliklərlə izah edilir. Aqrar-ərzaq sistemində bazar məhdudluqları (giriş resursları, texnologiya alışı, kredit bazarında qeyri-mükəmməl rəqabət şəraitinin olması və s.) öz növbəsində vertikal kordinasiyanı - fermerlər və emal müəssisələrinin sıx bağlarının qurulmasını, müqavilə üzrə istehsalı, vertikal inteqrasiyanı zərurətə çevirmişdir. Belə şəraitdə isə dəyər zənciri boyunca kənd təsərrüfatından sonrakı vəsilələrdə yer tutan təsərrüfat subyektləri fermerlərə qarşı inhisarçılıq mövqelərindən sui-istifadə etməkdə maraqlı

⁵ Göstərilən halda bazar gücündən istifadəyə qiymətləri mükəmməl rəqabət şəraitində ola biləcək səviyyədə fərqli qoymaq və saxlamaq imkanına malik olmaq kimi baxılır. Bununla yanaşı, araşdırmalarda aqrar-ərzaq sisteminin dəyər zəncirlərində müvafiq vəsilələrdə təmərküzləşmənin asimmetrik qiymət transmissiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqəsinə dair inandırıcı sübutların da olmadığı açıqlanıb. Bax: [28].

⁶ Alıcıların gəlirlərinin yüksəlməsinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq bazarlarında keyfiyyətə tələbin yüksəlməsi, yeni standartların tələblərinə əməl olunması son məhsul istehsal edən vəsilələr tərəfindən müqavilə münasibətlərinin inkişafına marağı yüksəldib. Bu proses hazırkı dövrdə sürətlənməkdə davam edir. Ədəbiyyatlarda verilən məlumatlara görə, ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsullarının 1/3 hissəsindən çoxu müqavilə əsasında istehsal olunur. (OECD. Methodologies to Measure Market Competition. <https://www.oecd.org/daf/competition/methodologies-to-measure-market-competition-2021.pdf>). Vertikal kordinasiyanın tətbiqi miqyasları məhsullar üzrə fərqlənir. Ən aşağı göstərici taxıl və mal əti istehsalında, ən yüksək göstəricilər isə quşçuluq məhsulları və donuz əti istehsalında müşahidə edilir. Müqavilə mexanizmi vasitəsi ilə bazar gücünə malik olan tərəfdaşlar tədarük etdikləri məhsulların zəruri keyfiyyət tələblərinə cavab verməsi məqsədilə fermerləri müvafiq resurslarla təmin edir, sonuncular isə ölvərişli qiymətlərlə məhsul satışı öhdəliyini qəbul edirlər. Təcrübədə kənd təsərrüfatı istehsalı üçün resurs göndərənləri, fermerləri və alıcıları əhatə edən 3 qütblü müqavilə mexanizmləri də tətbiq olunur.

olmurlar, çünki bu, son nəticədə onların malgöndөрөнлөрünün mөnfəətliliyinə mөnfə təsir göstərir. R. Kuijpers və J. Svinnen (2016) qeyd edirlər ki, inkişaf edən və post-transformasiya iqtisadiyyatları şəraitində müqavilə əsaslı istehsal hallarında bazarda *ex-post* hakim mövqə *ex-ante* hakim mövqedən fərqlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində bazar mexanizmlərinin çoxsaylı uğursuzluqları şəraitində tərəfdaşların bazarda hakim mövqeyi faktiki olaraq fermerlərin maliyyələşdirmə, müqavilələrin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi və digər başqa problemlərinin həllinə kömək edə bilər. Beləliklə, əslində bazarda hökmran mövqə “ikinci dərəcəli” məsələlərin həlli üçün şərait yaradır [32].

Göstərilənlərə uyğun olaraq tədqiqatçılar ənənəvi şəkildə müəyyən edilən bazar hakimiyyətinin müasir aqrar-ərzaq bazarlarında, xüsusilə koordinasiya edilmiş vertikal əlaqələr kontekstində rəqabətin müxtəlif aspektlərini tam əks etdirə bilmədiyini təsdiq edirlər. Vurğulanır ki, müasir aqrar-ərzaq bazarlarında baş verən son irəliləyişlər bazarda hakim mövqeyi qiymətləndirmək və ölçmək üçün istifadə edilən ənənəvi modellərin və vasitələrin əlverişliliyinə kölgə salır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı iqtisadçıları bazar hakimiyyətinin ənənəvi konstruksiyasını aşan yeni üsul və yanaşmalar axtarırdılar. Hesab edilir ki, göstərilən halda modern aqrar-ərzaq bazarlarında əsas diqqəti səmərəli sövdələşmə mövqeyinin öyrənilməsinə yönəltmək məqsədəuyğundur [12].

Lakin eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabət mühitinə dair dəyərləndirmələrin onun bütün aspektlərinin, o cümlədən qlobal, regional və iqtisadiyyatların inkişaf səviyyəsi kimi amillərin doğurduğu reallıqların nəzərə alınması ilə aparılmasına ehtiyac duyulur. Araşdırmalar müasir şəraitdə müxtəlif iqtisadiyyatlarda, habelə ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında (o cümlədən inkişaf etmiş ölkələr də aid olmaqla) hökmran mövqedən sui-istifadənin, qiymət manipulyasiyasına yolverilmə hallarının mövcudluğunu sübut edir.⁷ Bu kimi davranışlar bir qayda olaraq emal və ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən iri təsərrüfat subyektləri tərəfindən nümayiş etdirilir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında təmər küzləşmə ilə bazar gücündən sui-istifadənin qarşılıqlı əlaqəsi də müşahidə edilir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi bazar məkanını vahid şəkildə götürsək, burada rəqabət şəraiti baxımından bir-birinə uyğun gəlməyən vəziyyətlərlə üzləşirik. Bunun izahını müxtəlif amillərin təsiri ilə bağlamaq olar. Bu halda yəqin ki, ilk növbədə aqrar-ərzaq dəyər zəncirlərinin struktur müxtəlifliyinə nəzər yetirilməlidir.

Hazırkı şəraitdə sözügedən dəyər zəncirlərinin bir qisminə kənd təsərrüfatı məhsulları spot bazarlarında satılıb-alınır, digər qisminə tam vertikal inteqrasiya təmin olunub, üçüncü qisimdə isə əlaqələr müqavilələr əsasında və ya “vertikal koordinasiya” əsasında qurulub. Sonuncu forma spot bazarlarla vertikal inteqrasiya arasında yer alır və dəyər zəncirinin idarəedilməsində “hibrid” forma adlanır. Belə idarəetmənin variasiyaları mövcud ola bilər.

Azərbaycan nümunəsindən də aydın olduğu kimi, milli aqrar-ərzaq sistemlərində təşkil olunma baxımından strukturu müxtəlif olan dəyər zəncirləri birgə mövcud olur. Bu zaman məhsulları əhatə sarıdan dəyər zəncirləri fərqli sayda təmsil olunurlar (*Şəkil 2*).

⁷Nisbətən son dövrlərə aid akademik mənbələrdə göstərilən halların Yunanıstanın, Çinin kənd təsərrüfatı məhsulları bazarları, habelə ABŞ-in bəzi ərzaq növləri bazarı üçün səciyyəvi olduğu təsbit edilir. Bax: [40].

Şəkil 2. Dəyər zəncirində əlaqələrin tipinə görə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının ayrılması.

Spot bazarı	Vertikal koordinasiya	Vertikal inteqrasiya
<ul style="list-style-type: none"> • Taxıl • Meyvə • Tərəvəz • Kartof • Bostan məhsulları • Mal-qara əti • Süd • Yun • Yumurta 	<ul style="list-style-type: none"> • Pampıq • Tütün • Şəkər çuğunduru (emal üçün) • Barama 	<ul style="list-style-type: none"> • Üzüm • Yaşıl çay yarpağı • Quş əti

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Göstərilən vəziyyətlərin hər birində kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında hakim mövqedən sui-istifadə stimulları və imkanları fərqli olur. İstənilən halda əgər məhsulları spot bazarda alınıb-satılırsa, fermerlərə münasibətdə tərəfdaşların bazar gücündən sui-istifadə etmələri daha çox gözləniləndir.

Eyni zamanda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda bir çox hallarda institusional zəifliklərlə bağlı kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı iştirakçıları arasında bağlanan müqavilələrin icrasında yaranan çətinliklər də vertikal koordinasiya mexanizminin hökmran mövqedən sui-istifadənin qarşısının alınması istiqamətində səmərəliliyinə təminat yaratmır.⁸

Göstərilənlərə uyğun olaraq dəyər zəncirinin emal və ticarət vəsilələri təmsilçiləri tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına qarşı bazarda özlərinin inhisar mövqelərindən sui-istifadə halları ümumi xarakter almasa da, ayrı-ayrı bazar segmentlərində, konkret regionlarda baş verdiyi nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, tədarük zəncirinin arxitekturasına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının rəqabət mühiti baxımından fərqli segmentlərinin formalaşdığını demək mümkündür: i) fermer məhsullarının alqı-satqısının spot bazarlarda həyata keçirildiyi şəraitdə təmətküzləşmiş bazar strukturları tərəfindən malgöndərənlər üçün aşağı, alıcılar üçün yüksək qiymətlərin müəyyən edilməsinin - hökmran mövqedən sui-istifadə təhlükəsinin saxlanıldığı sektor; ii) vertikal

⁸Tədqiqatların bir çoxunda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında təmətküzləşmə səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq hökmran mövqedən sui-istifadənin baş vermədiyi nəticəsinə gəlinməsinin təhlil olunan dəyər zəncirinin arxitekturası (təşkili və struktur xüsusiyyətləri) ilə yanaşı, tətbiq olunan araşdırma metodologiyası ilə də bağlı ola bilməsi nəzərə alınmalıdır. Bura müvafiq araşdırmaların bazarların coğrafi sərhədləri məsələsi nəzərə alınmadan aparılması aid edilə bilər. Aqrar-ərzaq sistemində rəqabət şəraitinin dəyərləndirilməsi zamanı lokal inhisarçılıq amilinə xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında aqrəqatlaşmış göstəricilər əsasında aparılan təhlillərin hökmran mövqedən sui-istifadə hallarını aşkara çıxarmağa imkan yaratmaya bildiyi də nəzərə alınmalıdır. Bununla bağlı hər bir halda ayrı-ayrı şirkətlərin davranışlarının onların konkret göstəriciləri əsasında araşdırılması əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə müvafiq məlumatların əldə edilməsi səlahiyyətləri nəzərə alınmaqla hökmran mövqedən istifadənin dəyərləndirilməsinə dair antiinhisar orqanları tərəfindən bazar araşdırmalarının aparılmasının daha etibarlı nəticələr alınmasına imkanlar açdığı vurğulanır. Bax: [40].

koordinasiyanın inkişaf etdiyi şəraitdə təmərküzləşmiş bazar strukturları tərəfindən hökmran mövqedən sui-istifadə stimullarının olmadığı sektor.

Həmin sektorlar üzrə rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasına də fərqli yanaşmalar zəruri olur. Belə ki, birinci sektorda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabətin qorunması (birləşmələrə və qovuşmalara nəzarət) və inkişaf etdirilməsi (müvafiq sektorlarda yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından geniş istifadə etməklə rəqabət şəraitinin yaradılması və s.), habelə inhisarçılıq hərəkətlərinin qarşısının alınması gündəmdə qalır (həm də bu tədbirlər konkret məhsulların tədarük zənciri üzrə fərqli səciyyədə ola bilər). İkinci sektorda isə sövdələşmədə daha güclü mövqedən sui-istifadənin qarşısının alınması önəm qazanır.⁹

Haqsız ticarət praktikası və onun tənzimlənməsi

Modern dəyər zəncirinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında haqsız ticarət praktikalarının¹⁰ qarşısının alınması ümumi rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Haqsız ticarət praktikaları aqrar-ərzaq sektorunda malgöndərənlərlə onların alıcıları arasında işgüzar münasibətlərə aid edilir [23].

Bu cəhət tədqiqatlarda aqrar-ərzaq tədarük zəncirində əlaqələrin xarakteri ilə bağlıdır. Göstərilir ki, həmin sferada qarşılıqlı fəaliyyətlərin mürəkkəb səciyyəsi haqsız rəqabət davranışlarının baş tutması üçün əlverişli mühit yarada bilər [27].

Haqsız ticarət praktikasının mövcudluğu, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalına yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliyin xas olması ilə əlaqələndirilir. Təbii şəraitdən asılılıq bu sahəyə aid kontraktlarda təsvir oluna bilməyən gözlənilməz halların nəzərə alınmamasına imkan yaradır və əvvəlcədən gözlənilməyən bütün mümkün halların göstərilməsi kontraktların hazırlanması zamanı böyük məsrəflər tələb etdiyi üçün onların müəyyən hissəsi adətən nəzərə alınmır.

Aqrar-ərzaq tədarük zəncirində haqsız ticarət davranışlarına məruzqalma hallarının nisbətən geniş yayıla bilməsi ilə bağlı Avropa İttifaqı (Aİ) tərəfindən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. 2019-cu ildə Avropa İttifaqı Parlamenti və Şurası tərəfindən “Kənd təsərrüfatı və qida məhsulları tədarükü zəncirində işgüzar münasibətlərdə haqsız ticarət praktikası haqqında” direktiv qəbul edilmişdir. Həmin sənədə əsasən, haqsız ticarət davranışları qadağan olunan (qara) və müəyyən şərtlərlə yol verilən (boz) olmaqla iki qrupa bölünür. Birinci qrupa aşağıdakılar aiddir:

- tez xarab olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının haqqının 30 gündən gec ödənilməsi;
- digər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dəyərinin 60 gündən gec ödənilməsi;

⁹Sövdələşmə gücü ümumi şəkildə mübahisəli vəziyyətlərdə tərəflərin bir-birinə təsirgöstərmə qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Daha yüksək sövdələşmə gücünə malik tərəflər başqaları ilə arzuolunan sövdələşmələr etmək üçün öz şərtlərindən istifadə edə bilərlər [54]. Sövdələşmə gücü xərcləri qarşı tərəfin boynuna qoymaq və ya qarşı tərəfin əldə edə biləcəyi faydanı geri çəkmək yolu ilə hədələməklə güzəşt əldə etmək imkanı kimi də səciyyələndirilir [33]. Təcrübədə konkret şəraitdən asılı olaraq kiçik bazar payına malik olan şirkətlər də güclü sövdələşmə gücünə malik ola bilərlər.

¹⁰Avropa Komissiyası Haqsız Ticarət Praktikalarını (HTP) “yaxşı kommersion davranışından kobud şəkildə yayınmaq, vicdanlı və ədalətli sövdələşməyə zidd və bir ticarət tərəfdaşı tərəfindən birtərəfli qaydada və məcburi olaraq digərinə tətbiq edilən təcrübələr kimi müəyyən etmişdir. HTP-lər bazar gücündən sui-istifadə ilə bağlı olan müxtəlif növ təcrübələr toplusudur. Bax: [24].

- alıcının tez xarab olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına sifarişi malgöndərəninin həmin məhsulların satışı və ya istifadəsi üçün alternativ üsulunun tapılmasına imkan verməyə biləcək qısa müddət ərzində ləğv etməsi;
- malgöndərəndən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışı ilə bağlı olmayan ödənişin tələb edilməsi;
- alıcının kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satıcının ərazisində və ya mülkiyyət hüququnun satıcıya keçməsindən sonra baş verən itki və zay olmasına görə malgöndərəndən (əgər itki və zayolma malgöndərəninin səhlənkarlığı ucbatından baş verməyibsə) ödəniş tələb etməsi;
- alıcının kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tədarüki və ya çatdırılmasının tezliyi, üsulu, yeri, vaxtı və ya həcminə, keyfiyyət standartlarına, ödəniş şərtlərinə və ya qiymətlərinə aid olan tədarük müqaviləsinin şərtlərini birtərəfli qaydada dəyişdirməsi;
- malgöndərəninin tələbinə baxmayaraq alıcı tərəfindən mal göndərilməsinə dair müqavilənin şərtlərinin yazılı təsdiqindən imtina edilməsi;
- alıcı tərəfindən malgöndərəninin kommərsiya sirlərinin qanunsuz olaraq əldə edilməsi, istifadəsi və açıqlanması;
- malgöndərəninin özünün müqavilə və ya qanuni hüquqlarından istifadə etməsinə, o cümlədən hüquq mühafizə orqanlarına şikayət etmək və ya təhqiqat prosesində hüquq mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq etməsinə görə alıcının kommərsiya qisasının tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlməsi və ya kommərsiya qisasının tətbiqi;
- malgöndərəninin təqsirinin olmamasına baxmayaraq, müştərilərin şikayətlərinə baxılması ilə bağlı xərclərin malgöndərəninin öhdəsinə keçirilməsi.

İkinci qrupa aşağıdakı davranışlar aid edilir:

- alıcı satılmamış kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını bunların haqqını ödəmədən və ya həmin məhsulların utilizasiyasına görə ödəniş etmədən, yaxud da hər ikisini tətbiq etməklə qaytarır;
- malgöndərəndən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının saxlanması, nümayişi və ya siyahıya salınması, yaxud belə məhsulların bazara çıxarılması şərti kimi ödəniş alınır;
- alıcı təşviqat (reklam aksiyası) çərçivəsində alıcı tərəfindən satılan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə hər hansı endirimlərin dəyərinin tam və ya bir hissəsini malgöndərəninin ödəməsinə tələb edir;
- alıcı kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının onun tərəfindən reklamına görə malgöndərəndən ödəniş tələb edir;
- alıcı malgöndərəninin məhsullarının marketinqi üçün ödəniş tələb edir;
- alıcı malgöndərəninin məhsullarının satışı üçün istifadə edilən binaların təchizatı ilə bağlı işçi heyətinə görə ödəniş alır.

Qeyd edilən hərəkətlərə yol verilməsi onların əvvəlcədən aydın və birmənalı formada razılaşdırılmış olmadığı hallarda qadağan edilir.

Üzv dövlətlər göstərilən qadağaların tərəflər arasında tədarük müqaviləsində, bu müqaviləyə başqa cür tətbiq oluna bilən qanundan asılı olmayaraq həmin qadağaların əhatə dairəsinə daxil olan istənilən vəziyyətə tətbiq edilə bilən məcburi müddəaları təşkil etməsini təmin etməlidirlər.

Direktivlərə uyğun olaraq milli səviyyədə müvafiq orqanlar müəyyən olunmuş qadağaların pozulmasını aşkar edən və alıcıdan qadağan olunmuş ticarət praktikasına son qoymağı tələb edən qərarlar qəbul etmək, habelə milli qaydalara və proseduralara uyğun olaraq pozuntunun müəllifinə cərimələr və digər eyni dərəcədə təsirli cəzalar və müvəqqəti tədbirlər təyin etmək və ya tətbiq edilməsi üçün icraata başlamaq səlahiyyətinə malikdirlər. Qeyd edilən hallarda cəzalar pozuntunun xarakteri, müddəti, təkrarlanması və ağırlığı nəzərə alınmaqla təsirli, mütənasib və çəkindirici olmalıdır.

Haqsız ticarət davranışlarına yol verilməməsi barədə Aİ-nin Direktivində göstərilənlər minimum tələblər kimi nəzərdə tutulur. Həmin tələblər üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyində mütləq şəkildə öz əksini tapmalıdır. Bu zaman belə bir şərt irəli sürülür ki, üzv dövlətlər milli qanunvericilikdə sözügedən Direktivin tələblərindən kənara çıxma və bu tələbləri daha da sərtləşdirə bilərlər. Lakin onlar Direktivdə nəzərdə tutulduğundan daha yumşaq müdafiə müəyyən edə bilməzlər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında fermerlərin çox zaman zəif sövdələşmə mövqeyində olmaları onların dəyər zənciri boyunca digər tərəfdaşları ilə əlaqələrdə haqsız ticarət davranışlarına məruz qalmaları hallarına imkanlar yaradır. Vertikal koordinasiya mexanizmlərinin tətbiqi haqsız ticarət praktikalarının azaldılmasına yol açsa da, bütünlüklə aradan qaldırılmasına təminat yaratmır. Bununla əlaqədar olaraq xüsusi tənzimləmə tədbirlərinin tətbiqinə ehtiyac yaranır. Bu istiqamətdə Aİ təcrübəsindən istifadə məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Haqsız ticarət praktikasına tədarük, emal sferasında, son dövrlərdə, həmçinin pərakəndə satış sferasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri tərəfindən yol verilir. Belə vəziyyət Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında hazırda əsasən qiymətlərin birtərəfli formada qoyulması və dəyişdirilməsi, məhsulun dəyərinin ödənilməsi üçün alıcı tərəfindən əlverişsiz müddətin müəyyən edilməsi, konkret transaksiya ilə əlaqəli olmayan ödənişlərin tətbiqi, məhsulun reklam xərclərinin istehsalçının üzərinə qoyulması, istehsalçının tələbinə baxmayaraq alıcının yazılı müqavilə bağlamaqdan imtina etməsi hallarına yol verilməsi formasında müşahidə edilir [-].

Nəticə

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması istehsalın genişləndirilməsi və səmərəliliyin yüksəldilməsinin, habelə fermerlərin rifahının yaxşılaşdırılması yönündə əhəmiyyətli rol oynayan amillər sırasında qalmadadır.

Aqrar-ərzaq sistemlərində dəyər zəncirinin inkişafı, onun strukturu və təşkilində baş verən irəliləyişlər rəqabət mühitinə əsaslı təsir göstərir. Belə şəraitdə ənənəvi bazar strukturları çərçivəsində tərəfdaş subyektlərin davranışlarında dəyişikliklər rəqabət mübarizəsinin xarakterinə spesifik xüsusiyyətlər gətirir və eyni zamanda rəqabətin qorunması mexanizmlərinə yeni yanaşmaların zəruriliyini şərtləndirir. Bu halda bir qayda olaraq fermerlərin sövdələşmə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və tərəfdaşların haqsız ticarət davranışlarından qorunması prioritetlik qazanır.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda aqrar sahədə rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsinin məhsul növləri üzrə dəyər zəncirləri boyunca vertikal əlaqələrin inkişafı, əlverişli institusional

çərçivənin formalaşdırılması ilə bağlı məsələlərin kənd təsərrüfatında daxili rəqabətin qorunması və rəqabət intensivliyinin yüksəldilməsi ilə vahid kompleksdə həllinə ehtiyac yaranır.

Son dövrlərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabət şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından irəliləyişlər baş verib. Bununla belə, vertikal müstəvidə qeyri-mükəmməl rəqabət mühiti saxlanılmaqdadır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükçülər və emalçılar tərəfindən alış bazarları oliqosponiya və ya monopsoniyadır. Eyni zamanda aqrar istehsalçıların nisbətən zəif sövdələşmə mövqeyi fonunda dəyər zəncirinin kənd təsərrüfatından “aşağıda yerləşən” vəsilələri tərəfindən haqsız ticarət praktikasından istifadə hallarına yol verilir.

Bununla əlaqədar olaraq aqrar sahədə bazar strukturlarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə rəqabətin inkişaf etdirilməsinin vertikal koordinasiyanın əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tədarük zəncirində müqavilə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və haqsız ticarət praktikasının qarşısının alınması məqsədilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhatəli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunmasına ehtiyac yaranır.

Ədəbiyyat

1. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/8249>
2. Azərbaycanda barama istehsalı ilə bağlı arayış. Bakı-2022. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
3. Azərbaycanda pambıq istehsalının cari vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı hesabat. Bakı-2022. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
4. ATM. Azərbaycanda şəkər və şəkər çuğunduru istehsalının cari vəziyyətinin araşdırılmasının nəticələrinə dair hesabat. Bakı-2022. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
5. Azərbaycanda tütün istehsalının cari vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı hesabat. Bakı-2022. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
6. Fermerlərin məhsul bazarına çıxışı və istehsal resurslarının əlyətərliyinə dair tədqiqatın nəticələri. Bakı-2022. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
7. Hacıyeva S.İ. “Aqrar bazarın gömrük-tarif alətləri vasitəsilə tənzimlənməsi”. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalı. 2020, № 4.
<https://agroecconomics.az/az/article/41/aqrar-bazarin-gomruk-tarif-aletleri-vasitesile-ten/>
8. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<https://e-qanun.az/framework/9475>
9. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri - 2022. Bakı -2022.
10. “Quş əti istehsalçıları və ixracatçıları Dövlət Xidmətinə müraciət edib”.
<https://report.az/ask/qus-eti-istehsalcilari-ve-ixracatcilari-dovlet-xidmetine-muraciet-edib/>
11. Barrett, C., Reardon, T., Swinnen, J., & Zilberman, D. “Structural Transformation and Economic Development: Insights from the Agri-food Value Chain Revolution”. 2019
<https://www.ers.usda.gov/webdocs/DataFiles/47679/table01.xlsx?v=2945.1>.
12. Bonanno, A., C. Russo and L. Menapace (2018), “Market power and bargaining in agrifood markets: A review of emerging topics and tools”, *Agribusiness*, Vol. 34/1
<https://www.semanticscholar.org/paper/Market-power-and-bargaining-in-agrifood-markets%3A-A-Bonanno-Russo/448f8673d69f7141609c0f7c327e51aec910190e>

13. Boone, J. (2008), “A New Way to Measure Market Competition”, *The Economic Journal*, Vol. 118/531, pp. 1245-1261.
14. Christopher B. Barrett, Thomas Reardon, Johan Swinnen and David Zilberman. “Structural Transformation and Economic Development: Insights from the Agri-food Value Chain Revolution”.
<https://www.canr.msu.edu/resources/structural-transformation-and-economic-development-insights-from-the-agri-food-value-chain-revolution>
15. Collective Bargaining in the Agricultural Sector. By William van Caenegem, Madeline Taylor, Jen Cleary and Brenda Marshall.
<https://www.agrifutures.com.au/wp-content/uploads/publications/15-055.pdf>
16. Competition in Agricultural Markets: An Experimental Approach Lorenzo Casaburi Tristan Reed. September 2017. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2957524
17. Competition Issues in the Food Chain: Possible Measures to Address Buyer Power in the Retail Sector. UNCTAD Discussion Paper 22 September 2014.
https://unctad.org/system/files/non-official-document/tdb61_c01_UNCTAD.pdf
18. Competitive environment
<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095629154>
19. Competitiveness with Equity in Agri-Food Chains
<http://repiica.iica.int/docs/B1837i/B1837i.pdf>
20. De Loecker, J. and F. Warzynski (2012), “Mark-ups and Firm-Level Export Status”, *The American Economic Review*, Vol. 102/6, pp. 2437-2471.
https://www.nber.org/system/files/working_papers/w15198/w15198.pdf
21. Directive (EU) 2019/633 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019.
<https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkxz5yw8I7yw>
22. Economics of Small Scale Dairy Farming in Bangladesh under the Government Support Programme. M. H. Kabir and R. K. Talukder
<https://koreascience.kr/article/JAKO199923443160615.pdf>
23. EU. Pass-Through of Unfair Trading Practices in EU Food Supply Chains. *Methodology and Empirical Application*
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5f0116d6-b433-11ea-bb7a-01aa75ed71a1/language-en>
24. EU. Green paper on unfair trading practices in the business-to-business food and non-food supply chain in Europe.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/txt/html/?uri=celex:52013dc0037&from=en>
25. FAO. Competition, market power, surplus creation and rent distribution in agri-food value chains. Background paper for The State of Agricultural Commodity Markets (SOCO) 2020.
<https://www.fao.org/3/cb0893en/CB0893EN.pdf>
26. Farmers’ Bargaining Power and Input Prices: What Can We Learn from Self-Reported Assessments? Agata Malak-Rawlikowska 1, Dominika Milczarek-Andrzejewska and Jan Fałkowski.
https://www.researchgate.net/publication/331226315_Farmers'_Bargaining_Power_and_Input_Prices_What_Can_We_Learn_from_Self-Reported_Assessments

27. Federica Di Marcantonio, Pavel Ciaian, Jan Falkowski. “Contracting and Farmers’ Perception of Unfair Trading Practices in the EU Dairy Sector”.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1477-9552.12388>
28. Food Price Dynamics and Price Adjustment in the EU, edited by Steve McCorrison. Published by Oxford University Press, Oxford, UK, 2015, pp. 194, ISBN: 9780198732396
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1467-8489.12168>
29. Ian M. Sheldon (2017), “The competitiveness of agricultural product and input markets: a review and synthesis of recent”. *Research Journal of Agricultural and Applied Economics*, 49, 1 (2017): 1-44
30. Inderst R. and Valletti T. “Buyer power and the “waterbed effect””. *Journal of Industrial Economics*, 2011, vol. 59, issue 1, 1-20.
https://econpapers.repec.org/article/blajindec/v_3a59_3ay_3a2011_3ai_3a1_3ap_3a1-20.htm
31. Jens-Peter Loy. “Price transmission and cost pass-through on the German dairy value chain”.
https://econpapers.repec.org/article/urlizvest/v_3a22_3ay_3a2021_3ai_3a3_3ap_3a84-102.htm
32. Kuijpers, R., & Swinnen, J. “Value chains and technology transfer to agriculture in developing and emerging economies”. *American Journal of Agricultural Economics*, 201698 (5), 1403-1418. <https://doi.org/10.1093/ajae/aaw069>
33. Kirkwood, J.B. “Buyer power and exclusionary conduct: should Brooke Group set the standards for buyer-induced price discrimination and predatory bidding?”
<https://www.researchgate.net/signup.SignUp.html>
34. Lauren Falcao Bergquist. “Pass-through, Competition, and Entry in Agricultural Markets: Experimental Evidence from Kenya”, 2016
https://economics.yale.edu/sites/default/files/bergquist_jmp.pdf
35. Maertens, M., Minten, B., & Swinnen, J. Modern. “Food Supply Chains and Development: Evidence from Horticulture Export Sectors in Sub-Saharan Africa”. *Development Policy Review*, 202130 (4), 473–497. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7679.2012.00585.x>
36. “Market and competitiveness analysis of the Azerbaijan agricultural sector: an overview”, Siemen van Berkum (Wageningen Economic Research), August 2017.
<https://edepot.wur.nl/450210>
37. Methods of competitiveness assessment of agricultural enterprise in Eastern Europe.
<https://ideas.repec.org/a/hrs/journal/vixy2017i2p231-242.html>
38. OECD. Concentration in Seeds Markets POTENTIAL EFFECTS AND POLICY RESPONSES <https://seedinnovation.ca/wp-content/uploads/2019/01/OECD-Concentration-in-Seed-Markets.pdf>
39. OECD. Competition Issues in the Food Chain Industry, 2013.
<https://www.oecd.org/daf/competition/CompetitionIssuesintheFoodChainIndustry.pdf>
40. OECD. Methodologies to Measure Market Competition.
<https://www.oecd.org/daf/competition/methodologies-to-measure-market-competition-2021.pdf>
41. Pavel Vavra, Barry K. Goodwin. “Analysis of Price Transmission Along the Food Chain”.
www.oecdilibrary.org/docserver/752335872456.pdf?expires=1666870858&id=id&accname=guest&checksum=94969B7316468E8CB3AB9EF250A9EA25
42. Perekhozhuk Oleksandr, Glauben Thomas, Grings Michael, Teuber Ramona. “Approaches and methods for the econometric analysis of market power: a survey and empirical comparison”, 2016.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/joes.12141>

43. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the State of the transposition and implementation of Directive (EU) 2019/633 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on unfair trading practices in business-to-business relationships in the agricultural and food supply chain.
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0652>
44. Reardon, T., S. Henson, and J. Berdegue. "Proactive Fast-Tracking" Diffusion of Supermarkets in Developing Countries: Implications for Market Institutions and Trade, *Journal of Economic Geography*, 2007. 7(4): 1-33;
45. Reardon, T., C.P. Timmer, B. Minten. 2012. "The Supermarket Revolution in Asia and Emerging Development Strategies to Include Small Farmers". *PNAS: Proceedings of the National Academy of Science of the USA*. 109 (31), July 31: 12332-12337.)
46. Reardon T., Zilberman D., "Symbiotic, resilient, and rapidly transforming food supply chains in LMICs: supermarket and e-commerce revolutions helped by wholesale & logistics co-pivoting Paperfor". NBER March 6, 2022
<https://www.nber.org/system/files/chapters/c14633/c14633.pdf>
47. Richard J. Sexton. "Market power, misconceptions, and modern agricultural markets".
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1093/ajae/aas102>
48. "Unfair Trade Practices in the Food Supply Chain: Defining the Problem and the Policy Issues," in F. Di Marcantonio and P. Ciaian eds. *Unfair Trading Practices in the Food Supply Chain*, European Commission, JRC Technical Reports, Luxembourg: European Union, 2017.
https://arefiles.ucdavis.edu/uploads/filer_public/c2/b5/c2b5f162-167b-48cd-9774-1785248eca7c/sextoncv8-11-18_nl.pdf
49. Spot Market
<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/trading-investing/spot-market>
50. Unfair trading practices in the food supply chain: A literature review on methodologies, impacts and regulatory aspects, December 2017.
https://www.researchgate.net/publication/331226315_Farmers'_Bargaining_Power_and_Input_Prices_What_Can_We_Learn_from_Self-Reported_Assessments_and_Trade_Specialists
51. Unfair trading practices in the food chain. The European Union strengthens farmers' position in the food supply chain, tackling unfair trading practices.
https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/agri-food-supply-chain/unfair-trading-practices_en#:~:text=The%20EU%20Directive%202019%2F633,apply%20it%20six%2
52. Vlatka Butorac Malnar, Mihaela Braut Filipovic, Antonija Zubovic. "Rethinking unfair trading practices in agriculture and food supply chain".
<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/ecliv/article/view/18812>
53. Waterbed theory. https://en.wikipedia.org/wiki/Waterbed_theory
54. What Is Bargaining Power in Business?
<https://pestleanalysis.com/bargaining-power-in-business/>
55. Конкурентная политика в Восточной Европе и Центральной Азии.
<https://www.oecd.org/daf/competition/oecd-gvh-newsletter15-july2020-ru.pdf>

Prof. Dr., H.A. Khalilov
Agricultural Research Center, adviser to the director

S.I. Hajiyeva
Agricultural Research Center, head of Analytics Department
Ph.D. student of the Agricultural Research Center

N.F. Gasimova
Agricultural Research Center, senior specialist

**Characteristics of the competition in the market of agricultural products
in the conditions of the transition to the modern value chain**

Abstract

The article discusses the features of market structures in agro-food systems in modern conditions and their impact on the competitive environment. The main attention is paid to the disclosure of features in competitive conditions and mechanisms due to the development of value chains (supply chains), especially the transition to a modern value chain. The main directions of the influence of transformations in the value chain on competition at the horizontal and vertical levels in the agri-food system are explained. Along with this, the role of the application of regulation of unfair trade practices in the agricultural supply chain is being assessed.

Keywords: *agricultural products market, market structure, competition, competitive environment, modern value chain, unfair trade practices.*

Д.э.н., профессор, Г.А. Халилов
Центр аграрных исследований, советник директора

С.И. Гаджиева
Центр аграрных исследований, директор Департамента аналитики
Докторант Центра аграрных исследований

Н.Ф. Гасимова
Центр аграрных исследований, главный специалист

**Особенности конкурентной среды на рынке сельскохозяйственной продукции
в условиях перехода к современной цепочке стоимости**

Резюме

В статье рассматриваются особенности рыночных структур в агропродовольственных системах в современных условиях и их влияние на конкурентную

среду. Основное внимание уделяется раскрытию особенностей в конкурентных условиях и механизмах, обусловленных с развитием цепочек создания стоимости (поставок), особенно переходом к современной цепочке создания стоимости. Объяснены основные направления влияния преобразований в цепочке создания стоимости на конкуренцию на горизонтальном и вертикальном уровнях в агропродовольственной системе. Наряду с этим проводится оценка роли применения регулирования недобросовестной торговой практики в цепочке поставок сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: *рынок сельскохозяйственной продукции, структура рынка, конкуренция, конкурентная среда, современная цепочка создания стоимости, недобросовестная торговая практика.*

UOT: 330.45, 338.43

KƏND TƏSƏRRÜFATI ƏLAVƏ DƏYƏRİNƏ TƏSİR EDƏN İQTİSADI VƏ İQLİM FAKTORLARININ EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Turac Mehrac oğlu Musayev

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, baş mütəxəssis

e-mail: turac.musayev@atm.gov.az

Xülasə

Ərzaq təhlükəsizliyi, iqtisadi artım, xarici ticarət baxımından kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin artımına bir çox faktorlar təsir edir. Məqalədə kənd təsərrüfatının real əlavə dəyərində Ticarət Açıqlığı İndeksi, gübrə, orta illik yağıntı, orta illik temperatur, kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan məşğul əhalinin təsiri ARDL (Autoregressive Distributed Lag) metodu ilə qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: ARDL modeli, Bound testi, əlavə dəyər, iqlim dəyişikliyi.

Giriş

Kənd təsərrüfatı ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rola malik olan strateji sektordur. Bu sektor əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdən iqtisadi artımı stimullaşdırmağa və dayanıqlı inkişaf hədəflərinə nail olmağa qədər çeşidli məqsədlərlə əlaqəlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının artımı ölkənin iqtisadiyyatında bir sıra mühüm faydalar və imkanlar yaradır. Birincisi, kənd təsərrüfatı ərzaq təhlükəsizliyini, əhalinin sağlam və çeşidli qidalanmasını təmin edir. İnsanların sağlamlığı və dolayısı ilə səhiyyə standartlarının yaxşı olması ölkənin sosial və iqtisadi stabilliyinin əsasını təşkil edir. Bu yöndən baxdıqda kənd təsərrüfatı əlavə dəyəri ölkədə sağlamlığın və rifahın artması üçün əsas göstərici hesab edilir.

İkincisi, kənd təsərrüfatı əlavə dəyəri iqtisadi artım və inkişafa səbəb olan dinamika yaradır. Kənd təsərrüfatı sektoru istehsal, texnologiya, əmək və sərmayə kimi fəaliyyət sahələri ilə birlikdə birbaşa və ya dolaylı yollarla bir çox başqa sektorlarla əlaqəlidir. İstehsalın artması, iş yerlərinin yaranması və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə birlikdə kənd təsərrüfatı Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı yolu ilə iqtisadi artımı stimullaşdırır və milli gəlirin artmasına töhfə verir.

Üçüncüsü, kənd təsərrüfatının beynəlxalq ticarətə olan təsirini də nəzərə almalıyıq. Kənd təsərrüfatı ölkənin tarixi, geosiyasi və ərrazi əhəmiyyətinə əsaslanır. Ölkələr kənd təsərrüfatını inkişaf etdirərək yerli tələbatı qarşılaya bilər və eyni zamanda müxtəlif ölkələrlə beynəlxalq ticarət münasibətlərini inkişaf etdirərək dövlətin valyuta gəlirini artırmağa yardımçı olur. Bu, ölkə iqtisadiyyatının dərinləşməsinə və məhsulların ixracı ilə birlikdə müsbət ticarət balansına töhfə verir.

Ədəbiyyat xülasəsi

Kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə dəyəri və bu əlavə dəyərə təsir edən faktorlarla bağlı çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalar içərisində istehsal funksiyaları və ekonometrik tədqiqatlar çoxluq təşkil edir. İstehsal funksiyaları içərisində ən çox istifadə edilən Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə kənd təsərrüfatı istehsalına təsir edən əsas iki faktor olan kapital və əməyin əlavə dəyər üzərində təsirinə baxılır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı əlavə dəyərinin istehsal funksiyaları ilə təhlil edilməsinə ilk dəfə professor Yadulla Həsənlinin tədqiqatlarında rast gəlinir. Belə ki, 1995-2015-ci ilin kapital və əməklə bağlı statistik verilənləri əsasında Kobb-Duqlas istehsal funksiyası qurulmuş və hər iki faktorun əlavə dəyərə təsiri tədqiq edilmişdir (Y. Həsəni, 2017).

Professor Həmzə Xəlilov Azərbaycanda aqrar istehsalın artım templərinin təhlili ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır (H. Xəlilov, 2020).

Elçin Nəsirov isə iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatına təsiri ilə bağlı təhlillər aparmışdır (E. Nəsirov, 2021).

Rafail Rzayev və Günay Rəhimli CES istehsal funksiyasından istifadə edərək kənd təsərrüfatı sektorunda kapital-əmək nisbətinin optimallığının tapılması ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar (R. Rzayev, G. Rəhimli, 2022).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı əlavə dəyərinə təsir edən faktorların empirik qiymətləndirilməsinə aid tədqiqat işləri çox azdır. Bu gün dünyada kənd təsərrüfatına təsir edən faktorların qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqat işlərinə nəzər saldıqda, daha çox iqlim faktorlarının tədqiqata daxil edildiyini görmək olar. Aşağıdakı cədvəldə bu tədqiqatlardan bəziləri göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı əlavə dəyərinə təsir edən faktorların qiymətləndirilməsinə aid tədqiqat işləri

Müəllif	Dövr, ölkə	Dəyişənlər	Nəticə
Y. Həsəni və G. Quliyev	1995-2015, Azərbaycan	Kapital, əmək	Tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: -kənd təsərrüfatında əsas fondların hər 1% artımı kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalının həcmi təxminən 0.69% artırır; -kənd təsərrüfatında işləyən işçilərin sayının hər 1% artımı kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalının həcmi təxminən 0.31% artırır; -hər il elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsul buraxılışı həcmi orta hesabla 3% artma meylinə malik olub.

Müəllif	Dövr, ölkə	Dəyişənlər	Nəticə
Aggarval və başqaları (2010)	1969-1990, 11 rayon Yuxarı Qanqa Basin, Hindistan	Asılı dəyişən: düyü və buğda bitkilərinin böyüməsi və məhsuldarlığı. Sərbəst dəyişən: Günəş radiasiya, temperatur, yağış, küləyin sürəti və buxar təzyiqi.	Info Crop Wheat və Info Crop-Rice modellərindən istifadə edilən simulyasiya təhlilində düyü və buğda bitkilərinin iqlim dəyişikliyindən təsirlənəcəyi aşkar edilib.
Mathauda və başqaları (2000)	1970-1990, Pəncab, Hindistan	Asılı dəyişən: düyü istehsalı. Sərbəst dəyişən: temperatur dəyişikliyi (ekstremal isti, daha isti, mülayim isti, bir qədər isti və normal hava).	CERES RICE simulyasiya modelindən istifadə olunan tədqiqatda temperaturun düyünün məhsuldarlığına təsiri 5 fərqli hava ssenarisi üzrə təhlil edilib. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, temperaturun artması 5 ssenari üzrə çəltik məhsuldarlığını azaldır. Temperatur yüksəldikcə düyünün məhsuldarlığının azalması da artır.
Olesen və başqaları (2000)	1971-1997, Danimarka	Asılı dəyişən: payızlıq buğda istehsalı. Sərbəst dəyişən: karbon-dioksid emissiyası (CO ₂), temperatur, yağış, buxarlanma.	Tədqiqatda suyun böyüməni məhdudlaşdırmadığını nəzərə alaraq CLIMCROP (məhsul simulyasiya modeli) simulyasiya modelindən istifadə edilmişdir. Yüksək temperatur müəyyən növlərin məhsulyetmə müddətini azaldır. Buğdanın dənə dolması zamanı temperaturun 1°C artması bu fazanın uzunluğunu 5% azaldacağı təxmin edilir.
Abbas Ali Chandio və başqaları (2020)	1983-2016, Pakistan	Asılı dəyişən: kənd təsərrüfat istehsalı. Sərbəst dəyişən: formal kredit, texnologiya amilləri (traktorlar), işçi qüvvəsi, artezian	ARDL modelinin uzun dövr nəticələri kredit, texnologiya amilləri (traktorlar) və işçi qüvvəsinin kənd təsərrüfatı istehsalına müsbət və əhəmiyyətli təsir göstərdiyini aşkar etmişdir. Tədqiqatın nəticələri CO ₂ emissiyalarının

Müəllif	Dövr, ölkə	Dəyişənlər	Nəticə
		quyuları (TW), enerji istehlakı (EC).	kənd təsərrüfatı istehsalına müsbət təsir göstərdiyini, artezian quyularının istifadəsi və enerji istehlakının isə həm uzun, həm də qısa müddətdə mənfi təsir göstərdiyini ortaya qoyub.
Bayraç və Doğan (2016)	1980-2013, Türkiyə	Asılı dəyişən: kənd təsərrüfatı ÜDM-i. Sərbəst dəyişən: CO ₂ emissiyaları, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı, temperatur, yağıntı.	Tədqiqatdan məlum olur ki, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında və yağıntılarda dəyişikliklər kənd təsərrüfatı ÜDM-nə müsbət, CO ₂ emissiyaları və temperatur dəyişiklikləri isə mənfi təsir göstərir. Üstəlik, temperaturun dəyişməsinin kənd təsərrüfatı sektoruna mənfi təsiri yağıntıların miqdarının dəyişməsinin müsbət təsirindən daha çoxdur. Bu səbəbdən iqlim dəyişikliyinə kənd təsərrüfatı sektoruna ümumi təsiri mənfidir.
Zaied və Zouabi (2015)	1980-2012, Tunis	Asılı dəyişən: zeytun istehsalı. Sərbəst dəyişən: yağış, temperatur, əmək və kapital ehtiyatı.	Uzunmüddətli yarıquraq ərazilərdə zeytun məhsulu temperaturun artması ilə azalır.
Başoğlu və Telatar (2013)	1973-2011, Türkiyə	Asılı dəyişən: kənd təsərrüfatı ÜDM-i. Sərbəst dəyişən: yağış, temperatur, əhali sayı, orta təhsil haqqında diplom.	Nəticələr göstərir ki, yağıntılar kənd təsərrüfatı əlavə dəyərinə müsbət, temperatur isə mənfi təsir göstərir

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası

Tədqiqatda istifadə edilən dəyişənlər Dövlət Statistika Komitəsindən, FAO və Dünya Bankının müvafiq informasiya bazasından götürülmüşdür. Dəyişənlərin təsviri və mənbələr *Cədvəl 2*-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Dəyişənlərin təsviri

N	Dəyişənlər	Təsviri	Mənbə	Dəyişənlərin təyini və ölçüsü
1	Y	Real əlavə dəyər	FAO (FAOSTAT)	Bu araşdırmada baza ili olaraq 2015-ci ilə nəzərən hesablanmış kənd təsərrüfatı əlavə dəyərindən istifadə edilir.
2	X1	Məşğul əhali	Statistika Komitəsi	Kənd təsərrüfatında çalışan məşğul əhalinin sayı, milyon nəfərlə
3	X2	Ticarət Açıqlığı İndeksi	FAO (FAOSTAT)	Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı ilə ixracı cəminin kənd təsərrüfatı əlavə dəyərində nisbəti kimi təyin olunur
4	X3	Gübrə	Dünya Bankı (WDI)	Ölçü vahidi olaraq hər hektar əkin sahəsinə verilmiş gübrənin kiloqramla ifadəsi qəbul edilir
5	X4	Orta illik yağıntı	Dünya Bankı	mm
6	X5	Orta illik temperatur	Dünya Bankı	dərəcə selsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Metodologiya

Tədqiqat 1995-2020-ci illəri əhatə etməklə əsas məqsədi Ticarət Açıqlığı İndeksinin, orta illik yağıntının, orta illik temperaturun və hər hektara verilən gübrə miqdarının kənd təsərrüfatında əlavə dəyərə təsirini qiymətləndirməkdir.

Dəyişənlərin əsaslandırılması

İqtisadi və iqlim faktorlarının kənd təsərrüfatında əlavə dəyərə təsirini tədqiq etmək üçün dəyişənlərin loqarifmik qiymətlərindən istifadə edilmişdir. Loqarifmik qiymətlərdən istifadə dəyişənlərin qiymətləri arasında variasiyanı azaldır, paylanma normal paylanmaya daha yaxın olur və modeldən alınan əmsalların interpretasiya və müqayisəsini asanlaşdırır. Modeldə asılı dəyişən kimi real ifadədə kənd təsərrüfatının əlavə dəyərindən istifadə edilmişdir. Modeldə əlavə dəyər $\ln VA$, gübrə miqdarı F ilə işarə edilmiş, $TOI (+)$ kənd təsərrüfatı ticarətinin (idxal+ixrac) kənd təsərrüfatı ÜDM-nə nisbətində uyğun gələn Ticarət Açıqlığı İndeksini təmsil edir. Bu, ədəbiyyatda artıma təsiri çox vaxt müsbət olan standart indeksdir (Fosu və Magnus, 2006). $Prec$ (precipitation) (+/-) iqlimin təsirini göstərmək üçün istifadə edilən illik yağıntıları, T isə illik temperaturu əks etdirir. Modeldə $L (+)$ ilə kənd təsərrüfatında çalışan məşğul əhalinin sayı işarə olunmuşdur. İlk istehsal amilləri kimi kapital və əmək kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynayan faktorlardır və istehsal funksiyalarının əsas dəyişənləri hesab olunur (Lopez, 2007).

Modelin qiymətləndirilməsi metodu

Vahid kök təhlili zaman sıralarının təhlilinin birinci mərhələsidir. O, hər bir dəyişənin inteqrasiya dərəcəsi haqqında məlumat verir. Stasionarlıq testi vahid kökləri sınaqdan keçirməklə aparılır. Stasionar olmayan məlumatlar doğru olmayan reqressiya ilə nəticələnecek.

Qeyd edək ki, dəyişənlər I(0) və I(1) səviyyəsində inteqrasiya olunarsa, tədqiqat üçün ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modelindən istifadə etmək əlverişli olur. İkinci və daha yüksək stasionarlıq halında ARDL modelinin istifadəsi mümkün deyil. Tədqiqatımıza daxil olan bütün dəyişənlər I(0) və I(1) səviyyəsində stasionarlığa malik olduğu üçün əlavə dəyərə təsir edən faktorların ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədilə ARDL modelindən istifadə edirik. ARDL (p, q) modelinin ümumi forması aşağıdakı kimidir:

$$y_t = \delta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i y_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_i x_{t-i} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

burada,

y_t - asılı dəyişən; x_t - sərbəst dəyişənin qiymətləri; β_i - sərbəst dəyişənlər və onların keçmiş dəyərlərinin əmsalları; $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_p$ - asılı dəyişənin keçmiş dəyərlərinin əmsalları, ε_t - qalıqları (səhv termini) təmsil edir.

Stasionarlıq testi

Dəyişənlərin stasionarlığı testinin nəticəsi **Cədvəl 3**-də verilmişdir.

Cədvəl 3. Səviyyə və Birinci fərqdə ADF Test Nəticəsi (* kritik dəyərdə əhəmiyyəti 1%, ** 5% və * 10%)**

Dəyişən	Səviyyə			Dəyişən	Birinci fərq		
	t stat	t critical value	Prob		t stat	t critical value	Prob
lnVA	-0.658	-2.617	0.8574	ΔlnVA	-4.243 *	-3.750	0.0000
lnF	-0.681	-2.630	0.8517	ΔlnF	-6.487 *	-3.750	0.0000
lnTOI	-4.026*	-3.750	0.0013	ΔlnTOI	-7.045*	-3.750	0.0000
lnPrec	-3.969*	-3.750	0.0016	ΔlnPrec	-8.062 *	-3.750	0.0000
lnT	-4.842*	-3.750	0.0000	ΔlnT	-8.331*	-3.750	0.0000
lnL	-2.235	-2.630	0.1938	ΔlnL	-5.155*	-3.750	0.0000

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Stata 15” program paketində aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl3-dən göründüyü kimi Əlavə dəyər (lnVA) , gübrə (lnF) və məşğul əhalinin laqorimlə ifadəsi (lnL) stasionar alınmamışdır, lakin birinci fərq alındıqdan sonra 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində bu dəyişənlər stasionar alınmışdır. Digər dəyişənlər isə 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində stasionarlıq xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Optimal gecikmə (laq) sayının müəyyən edilməsi

Ən yaxşı modeli təyin edən optimal gecikmə uzunluğunun tapılması üçün ədəbiyyatlarda müxtəlif kriteriyalar var. Bu tədqiqatda optimal gecikmə uzunluğunun təyini üçün AİK - Akaike İnformasiya Kriteriyasından (AIC - Akaike Information Criterion) istifadə edilmişdir. AİK model seçimi və müqayisəsi üçün istifadə edilir. Müxtəlif statistik modellər arasında seçim etmək üçün qiymətləndirmə funksiyası kimi işləyir, modelin yaxşı olub-olmadığını qiymətləndirməyə və müqayisə etməyə kömək edir.

Cədvəl 4. AİK əsasında optimal laqların seçilməsi

Dəyişənlər	Optimal laq
LNVA	1
lnF	1
lnTOİ	0
lnT	0
lnPrec	0
lnL	3

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Stata 15” program paketində aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

Kointeqrasiya diaqnostikası

Həm Səviyyə, həm də Birinci fərq stasionarlığına malik sıralar üçün dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqənin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək məqsədilə Kointeqrasiya diaqnostikası aparılır. Uyğun kointeqrasiya testi Peseran, Shin və Smith (2001) tərəfindən təklif olunan Bound testidir. Əgər Bound testi kointeqrasiyanın mövcudluğunu dəstəkləyirsə, uzunmüddətli və qısamüddətli modellər təxmin edilir. Bound testində H_0 hipotezi uzunmüddətli əlaqənin olmaması, alternativ hipotez isə uzunmüddətli əlaqənin olmasıdır.

Sıfır hipotezi qurulduqdan sonra bu hipotez haqqında qərar vermək üçün F statistikasından istifadə edilir, əgər F statistikasının Peseranın kritik intervalının yuxarı sərhədindən böyük olarsa, onda alternativ hipotez qəbul edilir, əslində dəyişənlə sərbəst dəyişənlər arasında uzunmüddətli dövr üçün əlaqə vardır. Əgər F qiyməti Peseranın kritik intervalının aşağı sərhədindən kiçik olarsa, onda sıfır hipotez qəbul edilir. Bu halda izahedici dəyişənlərlə izah olunan dəyişən arasında uzunmüddətli əlaqə mövcud deyil. Əgər F qiyməti intervalın daxilinə düşərsə, bu halda nəticə qeyri-müəyyəndir. *Cədvəl 5*-də Bound testinin nəticəsi göstərilmişdir.

Cədvəl 5. Bound testi

F critical value	F stat	I_0	I_1
1%	3.264	3.41	4.68
2,5%		2.96	4.18
5%		2.62	3.79
10%		2.26	3.35

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Stata 15” program paketində aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, F statistikası 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində Pesaranın kritik intervalının aşağı səviyyəsindən kiçikdir. Buna görə də biz 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində sıfır hipotezi qəbul edirik, yəni asılı dəyişənlə sərbəst dəyişənlər arasında uzunmüddətli əlaqə mövcud deyil. Beləliklə, biz qısa müddətli dövr üçün ARDL modelinin tətbiqi ilə kifayətlənəcəyik.

ARDL modeli nəticələrinin təhlili

ARDL modelinin “STATA 152 proqram paketində realizasiya nəticəsi *Cədvəl 6*-dakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 6. Qısamüddətli dövr üçün ARDL modelinin nəticəsi

Asılı dəyişən: lnVA ARDL (1 0 1 0 0 3)			
Dəyişən	Əmsal	T statistikası	P ehtimal
Ln VA (-1)	0.584004	3.76	0.003
lnTOİ	0.0910622	0.87	0.403
lnF	0.0446	2.08	0.059
LnF(-1)	0.0221	0.95	0.361
LnPrec	-0.1941	-1.47	0.167
LnT	-0.3649	-1.83	0.092
lnL	0.1691	1.07	0.304
lnL(-1)	0.3643	2.21	0.047
lnL(-2)	0.1390	0.75	0.408
lnL(-3)	-0.0721	-0.57	0.576
constant	-0.3802	0.28	0.78
Determinasiya əmsalı	0.9959		
Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı	0.9925		
F test	292.97		
Ehtimal (F test)	0.0000		

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Stata 15” proqram paketində aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

Dəyişənlərin əhəmiyyətliliyi t statistikasının qiymətinə və p ehtimal dəyərinə görə təyin edilir, p dəyəri 0.05-dən kiçik olduqda tapılmış əmsal əhəmiyyətli hesab olunur, lakin bəzi ədəbiyyatlarda p dəyərinin 0.1 dən kiçik qiymətləri üçün də əmsallar əhəmiyyətli hesab olunur (Mahmoud Hachem, 2023. Hasan Doğan, 2018). *Cədvəl 6*-ya diqqət etsək, İqtisadiyyatın Açıqlığı İndeksi və orta illik yağıntı miqdarı üçün tapılmış əmsallar əhəmiyyətsiz alınmışdır. Bir il gecikmə ilə əlavə dəyər və məşğul əhalinin sayı, gübrə və temperatur üçün tapılmış əmsallar isə əhəmiyyətli alınmışdır. Modelə görə, gübrənin 1% artması əlavə dəyəri təqribən 0,046%, kənd təsərrüfatında çalışan məşğul əhalinin sayında 1% artım bir il gecikmə ilə əlavə dəyərdə 0,36% artım, temperaturun 1% artımı isə əlavə dəyərə neqativ təsir edərək 0,36% azalmaya səbəb olur.

Modelin adekvatlığının yoxlanması

ARDL modelinin adekvat olması üçün modelin qalıqları homoskedastik olmalı, serial korelyasiya probleminə malik olmamalı, stabil olmalı və normal paylanmalıdır. Modelin qalıqları üçün testlərin nəticələri *Cədvəl 7*-də verilmişdir. “White” testi modelin qalıqları arasında heteroskedastikliyin olmasını test edir. Test nəticəsində ehtimal qiymətinin 0.05-dən böyük alınması qalıqlar arasında heteroskedastiklik probleminin olmadığını göstərir. Yəni modelin qalıqları sabit dispersiyaya malikdir. Bu adekvatlıq üçün vacib şərtlərdən biridir. Analoji qaydada p ehtimal dəyərində görə modelin qalıqlarının normal paylandığını deyə bilərik. ARDL modelində asılı dəyişənin gecikmələri izahedici dəyişən kimi iştirak etdiyi üçün qalıqların serial korrelyasiya problemini “Durbin-Watson” testi ilə araşdırmaq olmaz, bu halda qalıqların serial korrelyasiya problemi üçün “Breush-Godfrey Serial Correlation Lm” testindən istifadə edilir. “Breush-Godfrey Serial Correlation Lm” testinin nəticəsi *Cədvəl 7*-də göstərilmişdir və bu nəticə qalıqların serial korrelyasiya probleminə malik olmadığını göstərir.

Cədvəl 7. Diaqnostik test nəticələri

Test	χ^2	Ehtimal
White test	23	0.4017
Jarque-bera Normality test	1.36	0.5056
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM test	2.234	0.1350

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən “Stata 15” program paketində aparılmış hesablamalar əsasında tərtib edilmişdir.

ARDL modelinin adekvatlıq göstəricilərindən biri də modelin stabilliyidir. Bu o deməkdir ki, modelin parametrləri dövrlər üzrə stabil qalmalıdır. Modelin stabilliyi üçün “Cusum” testindən istifadə edilir. “Cusum” testinin nəticəsi *Əlavə 2*-də verilmişdir. Bu testin nəticəsi qalıqlarda struktur qırılması olmadığını göstərir, başqa sözlə modelin stabilliyi şərti ödənilir. Aparılan testlər ARDL modelinin nəticələrinin adekvat olduğunu göstərir.

Nəticə

ARDL modeli ilə qiymətləndirmə göstərir ki, hər hektara verilən gübrə miqdarı və kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan məşğul əhəlinin sayı kənd təsərrüfatı əlavə dəyərində müsbət təsir edir. Baxılan dövrdə hər hektar sahəyə verilən gübrə miqdarında 1%-lik artım kənd təsərrüfatı əlavə dəyərini 0.04%, məşğul əhəlinin 1%-lik artımı isə bir il gecikmə ilə əlavə dəyərin 0.36% artmasına səbəb olur. Modeldən temperaturun əlavə dəyərə təsirinin neqativ olduğu görünür. Temperaturun 1% artması isə əlavə dəyərin 0.36% azalmasına səbəb olur. Lakin modelin digər izahedici dəyişənləri olan Ticarət Açıqlığı İndeksi və orta illik yağıntı miqdarının əlavə dəyərə təsirinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi statistik əhəmiyyətli alınmamışdır. Uzunmüddətli dövrdə izahedici dəyişənlərlə asılı dəyişən arasında kointeqrasiya əlaqəsi mövcud olmadığı üçün ARDL modeli qısa müddətli dövr üçün qurulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Elçin Nəsirov. İqlim dəyişikliklərinin kənd təsərrüfatına təsiri və ona qarşı önləyici tədbirlər. International science and engineering conference, Azerbaijan, 2021.
2. Rafail Rzayev, Günay Rəhimli (2022). Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda kapital-əmək nisbətinin optimallığının qiymətləndirilməsi.
3. Həmzə Xəlilov. Azərbaycanda aqrar istehsalın artım templəri: dinamikasının xüsusiyyətləri və resurs amillərinin rolu. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-ptaktik jurnalı. 2020 №1. <https://agroecomomics.az/az/article/2/azerbaycanda-aqrar-istehsalin-artim-templeri-dinam/>
4. Yadulla Həsənli, Gülbala Quliyev (2017). Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının kobb-duqlas funksiyası ilə təhlili.
5. Aggarwal, P.K., Kumar, S.N. & Pathak, H. 2010. “Impacts of Climate Change on Growth and Yield of Rice and Wheat in the Upper Ganga Basin”, WWF-India Report.
6. Armas, E.B., Osorio, C.G., & Moreno-Dodson, B. (2010). Agriculture public spending and growth: The example of Indonesia. Economic Premise, 9.
7. Ali, W., Abdullah, A. & Azam, M. 2017, “Re-visiting the Environmental Kuznets Curve Hypothesis for Malaysia: Fresh Evidence from ARDL Bounds Testing Approach”, Renewable and Sustainable Energy Reviews, vol. 77, pp. 990–1000.
8. Bayraç, H.N. & Doğan, E. 2016, “Türkiye’de İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Üzerine Etkileri” Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, , vol.11, no.1, pp.23- 48.
9. Başoğlu, A. & Telatar, O.M. 2013, “İklim Değişikliğinin Etkileri: Tarım Sektörü Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, no.6, pp.7-25.
10. Fosu, O.E., & Magnus, F.J. (2006). Bounds Testing approach to cointegration: An Examination of Foreign Direct investment, trade and Growth relationships. American Journal of Applied Sciences, 3(11), 2079-2085. <https://doi.org/10.3844/ajassp.2006.2079.2085>
11. Hasan Gokhan Doğan. Nexus of agriculture, gdp, population and climate change: case of some Eurasian countries and Turkey.
12. Koffi Yovo1, & İsmaila Ganiyou. Impact of fertilizer price subsidy on agricultural growth in togo, Applied Economics and Finance; Vol. 10, No. 1; 2023.
13. López, R., & Galinato, G.I. (2007). Should governments stop subsidies to private goods? Evidence from rural Latin America. Journal of Public Economics, 91(5), 1071-1094. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2006.10.004>
14. Mathauda S.S., Mavi H.S., Bhangoo B.S. & Dhaliwal B.K. 2000, “Impact of Projected Climate Change on Rice Production in Punjab (India)”. Tropical Ecology, vol. 41, no.1, pp. 95-98.
15. Mahmoud Hachem, The Interaction between Policy Mix in Lebanon: Applications of the Nonlinear and Linear ARDL Models, March 2023. International Journal of Economics and finansial issues, DOI: <https://doi.org/10.32479/ijefi.13967>
16. Olesen, J.E., Jensen, T. & Petersen, J. 2000, “Sensitivity of Field-scale Winter Wheat Production in Denmark to Climate Variability and Climate Change”. Climate Research, vol.15, pp.221-238.
17. Peseran, M.H., Shin, Y. & Smith, R.J. 2001. “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, Journal of Applied Econometrics, vol.16, pp. 289-326.
18. Yuansheng Jiang, Abdul Rauf, Fayyaz Ahmad, Waqas Amin and Khurram Shehzad. Assessment of Formal Credit and Climate Change Impact on Agricultural Production in Pakistan: A Time

Series ARDL Modeling Approach Abbas Ali Chandio 1, Sustainability 2020, 12, 5241; doi:10.3390/su12135241

19. Zaied, Y.B. & Zouabi, O. 2015, "Climate change impacts on agriculture: A panel cointegration approach and application to Tunisia", MPRA Paper No. 64711
https://mpra.ub.uni-muenchen.de/64711/1/MPRA_paper_64711.pdf

T.M. Musayev

Senior specialist, Agricultural Research Center

**Econometric assessment of economic and climatic factors
affecting agricultural value added**

Abstract

Agriculture plays an important role in the country's economy in terms of food security, economic growth and foreign trade. Many factors contribute to the increase in value added in agriculture. In the article, the effect of the trade openness index, fertilizer, average annual precipitation, average annual temperature, and the employed population working in the agricultural sector on the real agricultural added value per capita was evaluated using the ARDL method.

Key words: *ARDL model, Bound test, value added, climate change*

T.M. Мусаев

Центр аграрных исследований, главный специалист

**Эконометрическая оценка экономических и климатических факторов,
влияющих на добавленную стоимость сельского хозяйства**

Резюме

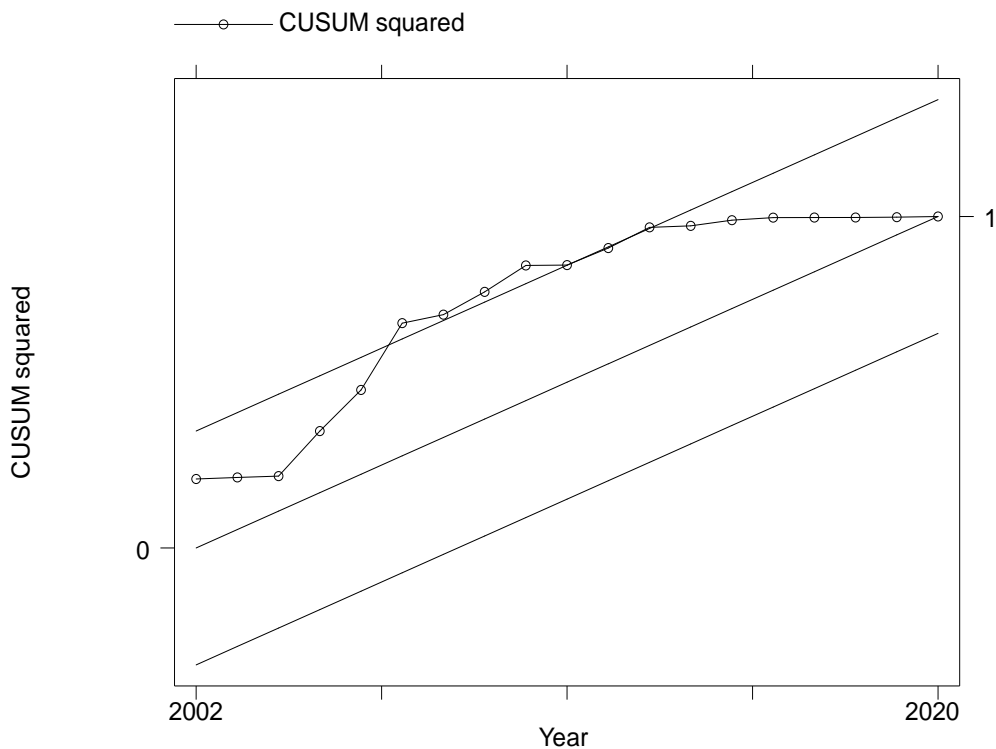
Сельское хозяйство играет важную роль в экономике страны с точки зрения продовольственной безопасности, экономического роста и внешней торговли. Многие факторы влияют на увеличение добавленной стоимости в сельском хозяйстве. В статье методом ARDL оценивалось влияние индекса открытости торговли, удобрений, среднегодовых осадков, среднегодовой температуры и численности занятого населения, работающего в аграрном секторе на реальную добавленную стоимость сельского хозяйства.

Ключевые слова: *модель ARDL, Bound тест, добавленная стоимость, изменение климата*

Əlavə1. Statistik məlumatlar

İl	VA (əlavə dəyər), mln. manat	F (gübrə), kq/ha	TOI (Ticarət Açıqlığı İndeksi)	Prec (orta illik yağıntı) mm	T (temperatur) C°	L məşğul əhali, 1000 nəfər
1995	1460.59	22.59	103.31	400.20	13.35	1112.80
1996	1501.64	9.30	131.97	425.33	13.09	1172.40
1997	1389.41	13.16	148.45	464.81	12.82	1071.30
1998	1480.94	8.73	129.30	395.74	13.80	1139.60
1999	1586.39	7.56	146.37	441.42	13.78	1569.60
2000	1778.06	2.25	134.50	425.43	13.46	1509.40
2001	1975.47	6.48	137.63	410.56	14.01	1521.70
2002	2101.89	10.43	171.68	512.40	13.22	1530.40
2003	2219.78	7.64	170.34	553.44	12.96	1546.10
2004	2330.67	11.97	166.55	529.93	13.48	1551.60
2005	2488.80	13.36	148.14	492.49	13.49	1573.60
2006	2511.11	13.34	143.63	478.33	13.50	1583.20
2007	2611.60	10.64	164.69	492.27	13.19	1597.60
2008	2770.96	20.94	133.20	424.61	13.18	1611.30
2009	2868.06	13.41	186.01	491.64	13.34	1628.60
2010	2734.23	9.95	198.02	493.07	14.84	1655.00
2011	2893.18	15.57	194.97	541.23	12.77	1657.40
2012	3084.38	19.08	143.30	425.27	13.77	1673.80
2013	3235.54	19.96	151.18	457.22	13.56	1677.40
2014	3151.40	31.75	138.37	428.37	13.84	1691.70
2015	3359.40	50.97	163.98	500.10	13.95	1698.40
2016	3446.60	44.21	174.39	535.19	13.34	1729.60
2017	3590.09	36.67	136.56	399.90	13.62	1752.90
2018	3755.03	60.68	150.65	452.97	14.57	1769.30
2019	4027.92	75.59	110.41	348.13	14.15	1777.70
2020	4105.73	105.58	137.02	444.98	13.76	1771.90

Əlavə 2. Cusum stabillik testi

estat sbcusum

Cumulative sum test for parameter stability

Sample: 1998 - 2020 Number of obs = 23

Ho: No structural break

1% Critical 5% Critical 10% Critical
Statistic Test Statistic Value Value Value

recursive 0.2556 1.1430 0.9479 0.850

UOT: 338.436633/635, 338.439.68

BUĞDA ÜZRƏ ÖZÜNÜTƏMİNƏT MƏ VƏ ONUN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ROLU

Namiq Əlövsət oğlu Şalbuzov, i.ü.f.d.

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktor müavini

e-mail: namiq.shalbuzov@atm.gov.az

Xülasə

Araşdırmanın məqsədi ölkədə buğda üzrə özünütəminatın ərzaq təhlükəsizliyi gündəliyinin əsas bəndi olduğunu göstərməkdir. Bu məqsədlə ölkədə buğda istehsalı üzrə ümumi vəziyyət və trendlər araşdırılmışdır. Daha sonra müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilərək ölkənin ərzaq istehlakında buğdanın yeri və əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı buğda istehlakı ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqə də müəyyən edilmişdir. Yekun olaraq buğda üzrə özünütəminat məsələsinin yüksəldilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

***Açar sözlər:** ərzaq təhlükəsizliyi, özünütəminat, istehlak, qida, buğda, istehsal.*

Giriş

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib elementlərindən biridir. Bu məqsədlə müvafiq dövlət proqramları, yol xəritələri qəbul edilir və bu strateji sənədlər çərçivəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir.

Son illərdə intensivləşdirilən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı göstəricilərdə müsbət meyillər daha da güclənmişdir. Belə ki, son 5 ildə (2017-2021) bitkiçilik məhsullarından olan kartof, pomidor, digər tərəvəz məhsulları, meyvə və giləmeyvə, qoz və fındıq, üzüm üzrə adambaşına istehlak göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Eyni zamanda əsas heyvandarlıq məhsullarından olan ət, süd, yumurta üzrə də adambaşına istehlak göstəricilərində orta hesabla 12 faizdən çox artım müşahidə edilmişdir.

Əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq deyə bilərik ki, ərzaq təhlükəsizliyi tam şəkildə təmin edilməmişdir. Belə ki, Dünya Ərzaq Sammitində (1996) qəbul edilmiş tərifi görə, ərzaq təhlükəsizliyi o zaman mövcud olur ki, bütün insanların aktiv və sağlam həyat üçün öz pəhriz ehtiyaclarını və qida seçimlərini qarşılamaq üçün kifayət qədər, eləcə də təhlükəsiz və qidalı ərzağa hər zaman fiziki və iqtisadi çıxışı təmin edilmiş olsun. Əslində bu konsepsiyaya uyğun olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olduqca çətin hədəfdir. Ona görə də ilkin mərhələ üçün hər bir ölkənin qida rasionunda üstünlük təşkil edən əsas məhsullar üzrə əlçatanlığın təmin edilməsi strategiyası daha uyğun yanaşma olardı. Xüsusilə də az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu, daha məqsədəuyğun

yanaşma hesab edilir. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi üçün qida rasionunda üstünlük təşkil edən ən əsas məhsullar üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və 100% həddinə çatdırılması əsas hədəflərdən olmalıdır.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsasən ənənəvi olaraq ölkə daxilində buğda ehtiyatlarının formalaşdırılmasına xüsusi önəm verilir. Bu, əhalinin gündəlik qida rasionunda çörək və buğda unundan hazırlanan digər ərzaq məhsullarının payının yüksək olması ilə şərtlənir. Eyni zamanda əkin sahələrinin strukturunda da buğda əkinlərinin payı digər kənd təsərrüfatı məhsullarından dəfələrlə yüksəkdir. Belə ki, son illərdə buğda əkinlərinin cəmi əkinlərdə xüsusi çəkisi orta hesabla 37 faizdən yüksək olmuşdur.

Qeyd olunanlarla yanaşı Rusiya və Ukrayna arasında münaqişənin yaranması ilə əlaqədar olaraq bu ölkələrdə taxıl istehsalının və ixracının azalması, bütün dünyada taxıl qıtlığının yaşanması proqnozlaşdırılır. Rusiya isə Azərbaycanın buğda idxal etdiyi əsas ölkədir.

Bunlar diqqətə alındıqda Azərbaycanda əsas ərzaq məhsulu kimi buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ərzaq təhlükəsizliyi strategiyasının prioritet istiqaməti olmalıdır.

Təsədüfi deyildir ki, ölkədə mümkün çörək qıtlığı risklərinin aradan qaldırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində problemlərin yaranmaması üçün dövlət tərəfindən ciddi addımlar atılmaqdadır. Bu baxımdan “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyul 2022-ci il tarixli Fərmanı strateji əhəmiyyət daşıyır və buğda üzrə özünütəminatmənin vacibliyini bir daha sübut edir. Fərmanda da qeyd edildiyi kimi, əsas məqsəd ölkənin ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə ərzaqlıq buğda istehsalının səmərəli təşkilindən ibarətdir. Bu məqsədlə ərzaqlıq buğdaya məhsul subsidiyasının tətbiqi, ərzaqlıq buğdanın dövlət tədarükü, ərzaqlıq buğdanın təminatlı dövlət tədarük qiymətinin müəyyən edilməsi, ərzaqlıq buğda istehsalçılarına müasir təsərrüfatların yaradılması və müasir suvarma sistemlərinin alınması üçün güzəştli şərtlərlə verilən kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi, nəzərdə tutulan təsərrüfatların su təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

Məlumat mənbələri və metodologiya

Bu tədqiqat əsasən buğda istehsalı, idxalı və istehlakı ilə bağlı göstəriciləri əhatə edir və ölkənin əsas məlumat bazaları olan Dövlət Statistika Komitəsinin və Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsaslanır. Bununla yanaşı tədqiqatda BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Beynəlxalq Taxıl Şurası (IGC) kimi qurumların məlumatlarından, eyni zamanda müxtəlif yerli və xarici təşkilatların və alimlərin tədqiqatlarının nəticələrindən də istifadə edilmişdir.

Bu məlumatların bazasında təhlillər aparılaraq buğda üzrə özünütəminatmənin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın əsasını özünütəminatmə səviyyəsinin hesablanması üzrə FAO-nun yanaşması təşkil etsə də, həmin yanaşmaya alternativ olaraq ərzaq məqsədləri üçün buğdanın faktiki istehlak göstəricisindən istifadə etməklə buğda üzrə faktiki özünütəminatmə səviyyəsi, faktiki istehlak göstəricisi əsasında da illik ərzaqlıq buğda tələbatı hesablanmışdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı müxtəlif ölkələr üzrə gündəlik qida enerjisi strukturunda taxılın xüsusi çəkisi ilə adambaşına Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) göstəricisi arasındakı əlaqəni daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün korrelyasiya əmsalı hesablanmışdır.

Özünü təminatmənın mahıyyəti və zərurılıyı

Müasır dünyada ərzaq təhlükəsizlyı terminı ilə yanaşı istifadə olunan terminlərdən bırı də özünü təminatmə terminıdır. Ərzaq təhlükəsizlyı və bununla əlaqəli digər problemlərin araşdırılması zamanı əlbəttə ki, əsas istinad nöqtələrindən bırı FAO-nun müvafiq istiqamətlər üzrə konseptual sənədləri, araşdırmaları və məlumat mənbələri olur. Bu baxımdan bizim araşdırmada da FAO-nun məlumatlarından kifayət qədər geniş istifadə olunub. FAO-nun konsepsiyasına görə, özünü təminatmə ümumilikdə ölkənin hər hansı ərzaq məhsuluna tələbatını yerli istehsal hesabına ödəyə bilmək qabiliyyətini göstərir. Təbii ki, bu qabiliyyətin hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bırı ölçü mexanizmi də olmalıdır. Bu məqsədlə bırı sıra amillərin nəzərə alınması yolu ilə FAO tərəfindən özünü təminatmə əmsalının hesablanması üçün düstur müəyyənləşdirilmişdir:

$$\text{Özünü təminatmə əmsalı} = \frac{\text{İstehsal} * 100}{\text{İstehsal} + \text{İdxal} + \text{İxrac}}$$

Yuxarıda təqdim edilən düstur istehsal və ticarət göstəricilərinə əsaslanır və FAO tərəfindən ən çox istifadə edilən yanaşmadır. Azərbaycanda da ayrı-ayrı məhsullar üzrə özünü təminatmə səviyyəsi hesablanarkən bu yanaşmaya istinad edilir.

Bu yanaşma ilə hər hansı bırı məhsul üzrə faktiki istehlak olunan məhsulda özünü təminatmə səviyyəsi haqda tam təsəvvür yaranmır. Çünki istehsal olunan məhsulun bırı hissəsi ərzaq məqsədləri üçün deyil, digər məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycanda hər il orta hesabla 500 min tondan çox buğda heyvan yemi və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalı üçün istifadə edilir. Ona görə də faktiki olaraq ərzaq məqsədləri üçün istifadə edilmiş buğda üzrə özünü təminatmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini daha məqsəduyğun hesab edirik. Bu yanaşma ilə hesablamaları aparmaq üçün idxal edilmiş buğdanın 100% ərzaq məqsədləri üçün idxal və istifadə edildiyini qəbul edərək heyvandarlıqda yem kimi və qeyri-ərzaq məqsədləri üçün istifadə olunmuş buğdanın həcmi yerli istehsal göstəricisindən çıxırıq. Bununla yanaşı Azərbaycan xalis buğda idxalçısı olduğuna görə ixrac göstəricisindən istifadə etməyə lüzum qalmır.

$$\text{Özünü təminatmə əmsalı} = \frac{(\text{İs} - Y) * 100}{\text{İs} - Y + \text{İdxal}}$$

burada,

İs – yerli istehsal

Y – yem və qeyri-ərzaq məhsulları istehsalı üçün istifadə edilmiş buğda

Daha bırı yanaşmada özünü təminatmə səviyyəsi adambaşına qida enerjisi istehsalına əsaslanır. Bu yanaşmada gündəlik adambaşına istehsal olunan ərzaq məhsullarının qida enerjisi hesablanır. Əgər alınan göstərici 2500 Kkal-dən yüksək olarsa, ölkə ərzaq məhsulları ilə tam özünü təminatmış hesab edilir [5]. Bu yanaşmanın mənfə cəhəti ondan ibarətdir ki, belə qiymətləndirmə ilə ayrı-ayrı məhsullar üzrə vəziyyəti görmək mümkün olmur və gündəlik qida istehlakında ərzaq məhsullarının

strukturu bilinmir. Müsbət cəhəti isə ondan ibarətdir ki, bu yanaşma ilə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunub-olunmaması barədə konkret fikir yürütmək mümkün olur. Məsələ burasındadır ki, bu yanaşmada təqdim edilən 2500 Kkal göstəricisi adambaşına gündəlik tələb olunan minimum qida enerjisidir. Beləliklə, bu yanaşma ilə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daxili ərzaq istehsalının rolu ilə bağlı faktiki vəziyyəti görmək mümkündür.

Artıq qeyd edildiyi kimi, hazırda ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsasən istehsal və ticarət göstəricilərinə əsaslanan yanaşmadan istifadə edilir. Amma istənilən halda bu yanaşma ilə hesablanan özünütəminatmə səviyyəsi tam mənada ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı dəqiq fikir deməyə əsas vermir. Məsələn, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq, Koreya Respublikası, İslandiya xalis ərzaq idxalçıları olsalar da, bu ölkələrdə aclıq səviyyəsi 5%-dən aşağıdır [4]. Belə ki, idxalın səviyyəsi artdıqca özünütəminatmə göstəricisi də aşağı düşür. Deməli, özünütəminatmə göstəricisi ərzaq təhlükəsizliyinin əsas atributu olan faktiki istehlakla bağlı vəziyyəti əks etdirmir.

Belə olan halda “ayrı-ayrı məhsullar üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi nə üçün zəruridir” sualı yaranır. Əslində bir çox ölkələr artıq uzun müddətdir ki, ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatməni milli təhlükəsizlik tədbirlərindən biri kimi özlərinin aqrar və iqtisadi siyasətlərinin prioritetlərinə daxil edib. Bəzi alimlər razılaşırlar ki, ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə müharibə və ya digər beynəlxalq konfliktlər zamanı, eyni zamanda dünya bazarında gözlənilməz qiymət artımı müşahidə edilən dövrlərdə və digər buna bənzər hallarda ölkələrə bir zəmanət vermiş olur [7].

Bir qrup alimlər də iddia edirlər ki, ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə ilə bağlı həyata keçirilən siyasət və tədbirlər adətən qeyri-səmərəli olur və beynəlxalq ticarətə ziddir. Belə ki, ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə məqsədilə tətbiq edilən ticarət məhdudiyətləri, tariflər, subsidiyalar və digər bu kimi alətlər təhlükəli və yüksək xərc tələb edən tədbirlər olaraq qiymətləndirilir [9].

Ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmənin əksinə olan tədqiqatçıların bir qrupu da qeyd edir ki, Sudan kimi ölkələrdə buğda və digər ərzaq məhsullarının əvəzinə pambıq kimi daha yüksək əmtəlik dəyəri olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı daha səmərəlidir [10].

FAO-nun ekspertləri hesab edirlər ki, bəzi əsas ərzaq məhsulları (məsələn, buğda, düyü və s.) üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksək ölkələrdə həmin məhsullar üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədəuyğundur [8]. Bu, əsasən az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün daha aktualdır. Çünki məhz bu qruplara aid ölkələrdə çörək, düyü və ya digər oxşar ərzaq məhsulu qida rasionunda daha böyük xüsusi çəkiyə malik olur. Həmin məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin yüksək olması isə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından riskli ola bilər. Eyni zamanda ölkə bir və ya bir neçə ölkədən asılı vəziyyətə düşür və hər hansı böhranlı anlarda (müharibə, siyasi konfliktlər, ərzaq böhranları və s.) qarşı tərəf bundan təzyiq vasitəsi kimi istifadə edə bilər.

Bir qrup alim qeyd edir ki, ölkənin istehlak səbətində əsas yer tutan ərzaq məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin maksimum mümkün həddə yüksəldilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, Cənubi Asiya regionunda əsas ərzaq məhsulu kimi düyü çıxış edir. Belə ki, bu regionda düyü əhalinin gündəlik kalori qəbulunun 60-70%-ni təmin edən ən münasib qidadır. Bu baxımdan düyü üzrə tam özünütəminatmə regionun ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı gündəliyin əsas bəndidir [11].

Misir dövləti üçün ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi siyasətinin mərkəzində buğda ilə özünütəminatmə və istehlakçılar üçün çörəyin subsidiyalaşdırılması durur. Misir dünyanın ən iri buğda idxalçılarından biridir. Bu baxımdan buğda idxalı zamanı yarana biləcək gözlənilməz hadisələr (idxal üçün nəzərdə tutulan buğdanın digər ölkələr tərəfindən alınması, müharibə, siyasi boykot və s.) ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi üçün əsas təhdid sayılır. Nəticə olaraq Misirdə ərzaq təhlükəsizliyi siyasətinin əsasını buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin maksimum mümkün həddə çatdırılması təşkil edir [12].

Göründüyü kimi, az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin maksimum mümkün həddə qaldırılması ərzaq təhlükəsizliyi, o cümlədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra yerli alimlər Azərbaycan üçün də buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual olduğunu göstərir. Bu məqsədlə kiçik və orta təsərrüfatlar tərəfindən buğda istehsalının dəstəklənməsi siyasəti davam etdirilməklə yanaşı, iri təsərrüfatların malik olduğu resursların səfərbər olunması üçün yeni təşviq mexanizmlərinin yaradılması təklif edilir [5].

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, 250-300 qram çörək məmulatının (çörək, yarma, makaron) qəbulu nəticəsində insanın qidaya olan sutkalıq tələbatının 1/3 hissəsi ödənməmiş olur. Habelə sutkalıq enerjinin 30-50%-i, B qrup vitaminlərinə tələbatın 50-60%-i, E vitamininə tələbatın 80%-i təmin olunur. B1, B6, PP, E və fol turşusu buğda dənəsində, çovdar və digər bitkilərdə insanın tələbatına uyğun balanslaşdırılmışdır. 100 qram buğda bu vitaminlərdən hər birinə sutkalıq tələbatın 20-30%-ni ödəyir [15].

Meyvə-tərəvəz məhsulları əsasən aşağı kalorili və tərkibində cüzi zülal olduğuna görə orqanizm üçün nə enerji, nə də "tikinti" (plastiki) materialı mənbəyi rolunu oynaya bilməz. İnsanın qida rasionunda əsas yeri birinci növbədə heyvandarlıq məhsulları, bitkiçilik məhsullarından isə dənli bitkilər tutur [16].

Ərzaq məhsullarının istehlakı və qida rasionu

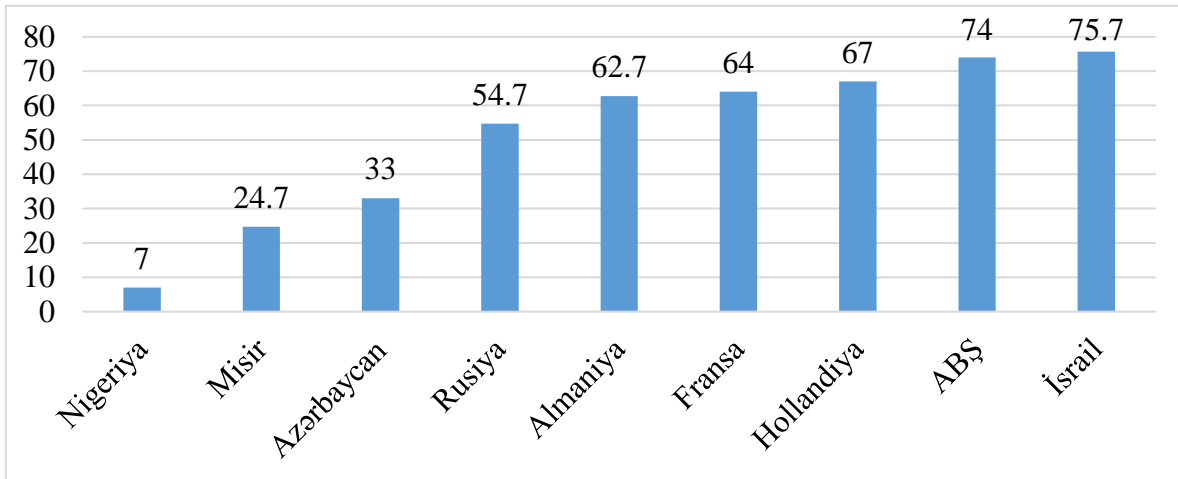
Ölkədə buğda ehtiyatlarının əsas hissəsinin un və yarma istehsalına sərf edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bu, bir sıra mədəni, tarixi, sosial, iqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq istehlakda çörəyin payının yüksək olması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Minimum istehlak səbəti üzrə əsas növ ərzaq məhsullarının illik istehlak normaları"nda da çörək və çörək məhsullarının istehlak norması digər məhsullarla müqayisədə daha böyükdür. Belə ki, orta hesabla bütün əhalinin hər nəfəri üçün çörək və çörək məhsullarının (una çevirməklə) illik istehlak norması 126.1 kq müəyyənləşdirilmişdir.

Son on il üzrə bitkiçilik məhsullarının istehlakı göstəricilərinə nəzər saldıqda görünür ki, adambaşına illik orta hesabla 8.4 kq buğda istehlak edilir. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının strukturunda unun (bütün növləri) adambaşına istehlakı orta hesabla 67 kq, tərkibində sirop, yumurta, pendir və ya meyvə cemi olmayan təzə çörəyin adambaşına istehlakı orta hesabla 125.3 kq təşkil etmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təhlili zamanı ən vacib amillərdən biri də qida rasionu üzrə aparılmış araşdırmalardır. Orqanizmin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün tələb olunan gündəlik zəruri protein normasının qəbul edilməsi üçün müxtəlif ölkələrdə müxtəlif qida rasionları formalaşır. Gündəlik qida rasionu iqtisadi, sosial, mədəni, tarixi və təbii amillərdən asılı olaraq dəyişir.

Təcrübə göstərir ki, əhalinin gəlirləri və həyat səviyyəsi artdıqca qida rasionunda heyvandarlıq məhsullarının xüsusi çəkisi artmağa başlayır. Yəni gəlirləri daha yüksək olan əhali qrupunun qida rasionunda daha çox ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları üstünlük təşkil edir. Bunu aşağıdakı qrafikdən də görə bilərik (*Qrafik 1*).

Qrafik 1. Bəzi ölkələr üzrə adambaşına gündəlik heyvan mənşəli zülalın orta tədarükü, q/adam/gün, % (2017-2019-cu illər üçün orta göstərici)

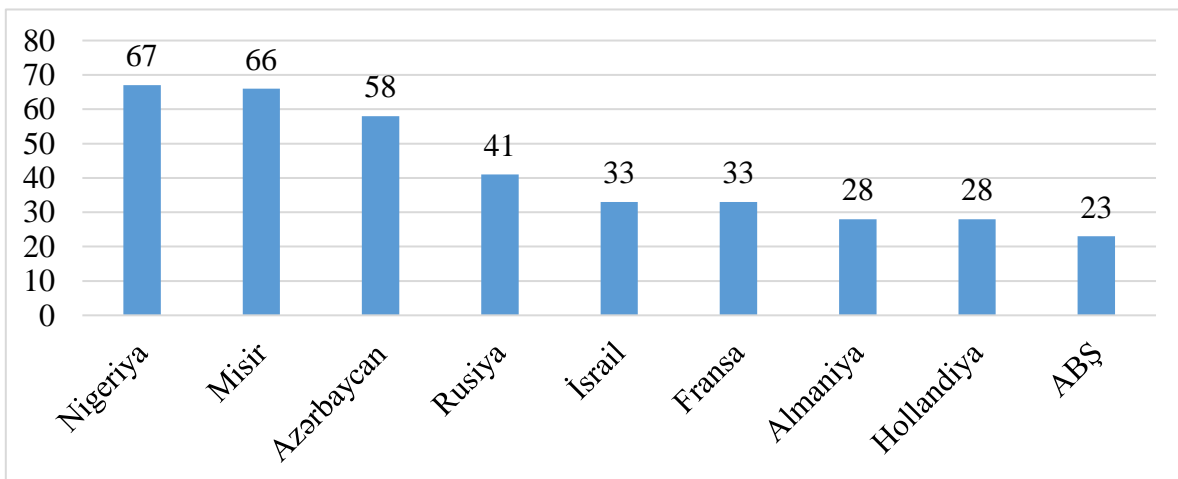

Mənbə: BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO)

Qrafikdən göründüyü kimi, inkişaf səviyyəsi və gəlirləri daha yüksək olan ölkələrdə adambaşına gündəlik heyvan mənşəli zülalın orta tədarükü əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. İsrail, ABŞ və Hollandiyada bu göstərici Azərbaycanla müqayisədə 2 dəfədən də yuxarıdır. Misir və Nigeriyada isə Azərbaycanla müqayisədə daha aşağıdır.

Eyni yanaşma ilə qeyd edə bilərik ki, gəlirləri daha aşağı olan ölkələrdə gündəlik qida enerjisində taxıldan əldə edilən qida enerjisinin payı daha yüksəkdir (*Qrafik 2*).

Qrafik 2. Bəzi ölkələr üzrə gündəlik qida enerjisində taxıl, kök və kök yumrularından əldə edilən qida enerjisinin payı, % (2017-2019-cu illər üçün orta göstərici)

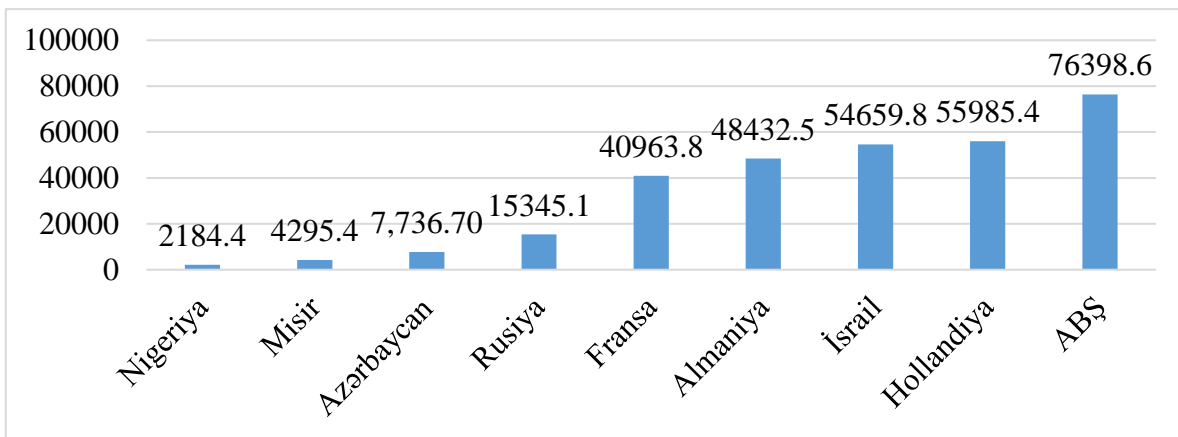

Mənbə: BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO)

Qrafikdən görünür ki, Nigeriya, Misir, Azərbaycan kimi ölkələrdə gündəlik qida enerjisinin strukturunda taxıl, kök və kök yumrularından əldə edilən qida enerjisinin payı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Azərbaycan üzrə bu göstərici Almaniya, Hollandiya və ABŞ-la müqayisədə 2 dəfədən də yüksəkdir.

Müşahidə edildiyi kimi, inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə, taxıl istehlakı azalmaya meyillidir və əksinə. Nəzəriyyənin doğruluğunu daha da möhkəmlətmək üçün müqayisə olunan ölkələrdə adambaşına düşən ümumi daxili məhsul göstəricilərini müqayisə edək (*Qrafik 3*).

Qrafik 3. Ölkələr üzrə adambaşına ÜDM, cari qiymətlərlə, ABŞ dolları (2022)

Mənbə: Dünya Bankı (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>)

Qrafikdən göründüyü kimi, gündəlik qida enerjisi strukturunda taxılın xüsusi çəkisi yüksək olan ölkələrdə adambaşına ÜDM göstəricisi aşağıdır. Bunun əksi olaraq da gündəlik qida enerjisi strukturunda taxılın xüsusi çəkisi aşağı olan ölkələrdə adambaşına ÜDM göstəricisi yüksəkdir.

Müqayisə olunan ölkələr üzrə bu iki göstərici arasındakı əlaqəni daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün korrelyasiya əmsali hesablanmışdır. Korrelyasiya əmsali iki qrup göstərici arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilən statistik hesablamaadır. Korrelyasiya əmsali həmin əlaqənin gücü və təbiəti haqqında məlumat verir və -1 və +1 arasında dəyişə bilər. Əgər korrelyasiya əmsali +1 olarsa, deməli göstəricilər arasında tam müsbət əlaqə var. Yəni, göstəricilərdən biri artırsa, digəri də buna müvafiq olaraq artır. Əgər korrelyasiya əmsali -1 olarsa, göstəricilər arasında tam mənfi əlaqə var. Yəni, göstəricilərdən biri artırsa digəri buna müvafiq olaraq azalır. Korrelyasiya əmsalının +1-ə və ya -1-ə yaxınlaşması əlaqənin bu və ya digər istiqamətdə güclü olduğunu göstərir. Qiymətin 0-a yaxınlaşması əlaqənin zəiflədiyini göstərir.

Aparılmış hesablama nəticəsində bu iki göstərici üzrə korrelyasiya əmsali -0.93-ə bərabər olmuşdur. Gözləntilərə uyğun olaraq bu göstəricilər arasında tam mənfi əlaqənin mövcudluğu müəyyənləşmişdir. Yəni, adambaşına ÜDM göstəricisi yüksəldikcə, gündəlik qida enerjisi strukturunda taxılın xüsusi çəkisi azalır.

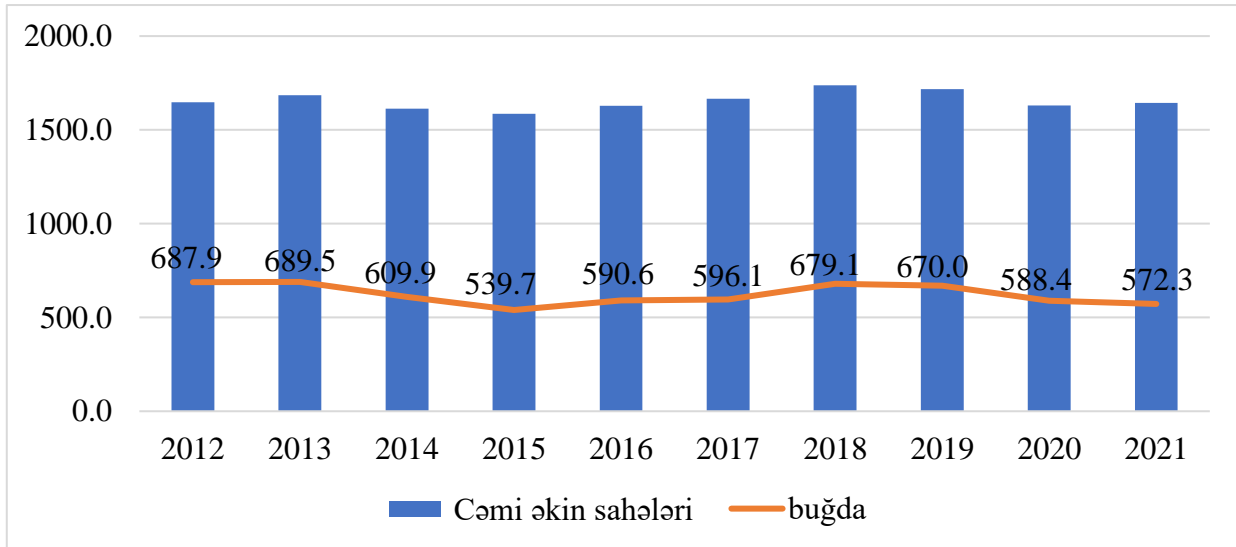
Məlumat üçün qeyd edək ki, müqayisə olunan ölkələrdə adambaşına gündəlik heyvan mənşəli protein istehlakı adambaşına ÜDM göstəricisi ilə müsbət korrelyasiyaya malikdir. Yəni, adambaşına ÜDM səviyyəsi yüksək ölkələrdə adambaşına gündəlik protein istehlakı da daha yüksəkdir.

Beləliklə, qeyd olunanlardan aydın olur ki, buğda insanların qida rasionunda ən mühüm rol oynayan məhsuldur və buğda üzrə tələbatın yerli potensial hesabına təmin olunması strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın buğda sektorunun təhlili

Buğda istehsalı. Buğda ölkənin kənd təsərrüfatında ən mühüm məhsul olaraq qalır. Belə ki, son on ilin statistik göstəricilərinə görə, hər il ölkədə orta hesabla cəmi əkinlərin 37 faizindən çox hissəsində buğda istehsal edilmişdir. 2021-ci ildə ölkədə buğdanın əkin sahəsi 572.3 min hektar olmuşdur ki, bu da cəmi əkin sahəsinin 34.8 faizini təşkil etmişdir (*Qrafik 4*).

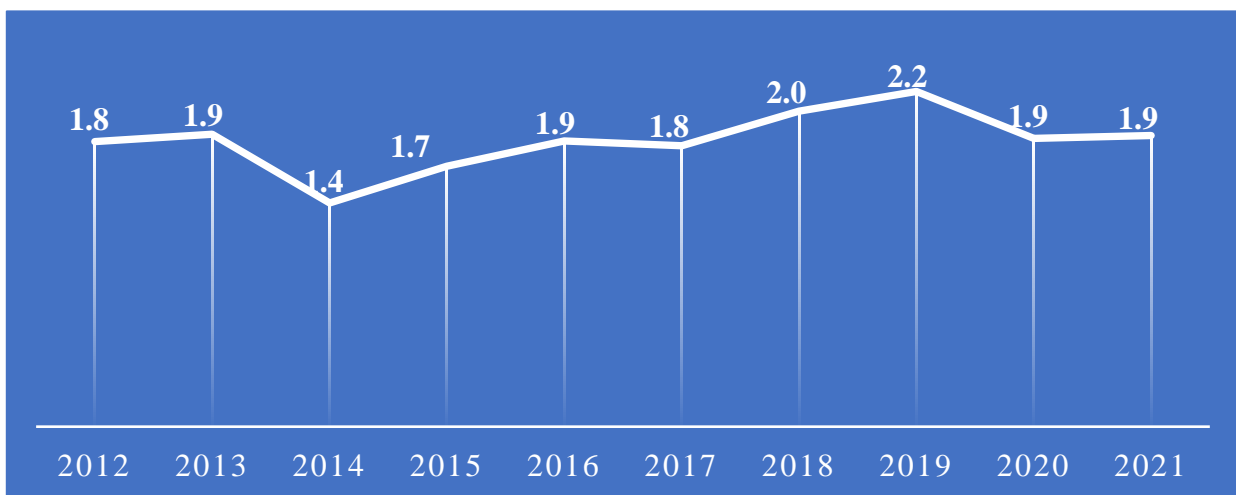
Qrafik 4. Ölkə üzrə buğdanın əkin sahəsi, min ha

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Göründüyü kimi, illər üzrə buğdanın əkin sahəsi nisbətən sabit qalsa da, azalma meyilləri müşahidə edilmişdir. Yalnız 2020-ci ildən ciddi azalma müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə buğdanın əkin sahəsi əvvəlki illə müqayisədə 12.2 faiz azalmışdır. 2021-ci ildə də azalma davam etmiş və müvafiq olaraq 2.7 faiz olmuşdur (*Qrafik 5*).

Qrafik 5. Ölkə üzrə buğda istehsalı, milyon ton

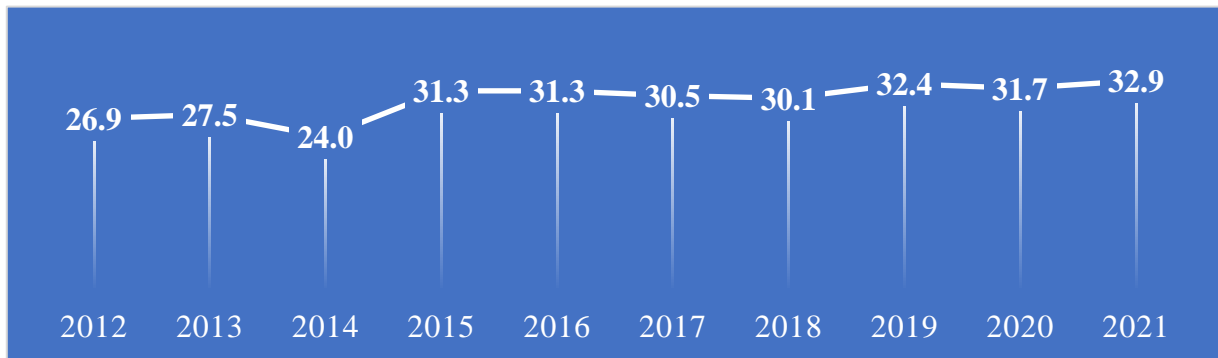

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Buğdanın əkin sahəsində müşahidə edilən dəyişikliklər istehsal həcmində də özünü müvafiq olaraq büruzə vermişdir. 2014-2019-cu illəri əhatə edən dövr ərzində buğdanın istehsal həcmi sabit artım tempinə malik olmuşdur və 2019-cu ildə 2.2 milyon tona yüksəlmişdir. 2020-ci ildə əkin sahələrindəki azalmaya uyğun olaraq istehsal həcmi də 14 faiz azalmışdır. 2021-ci ildə ölkədə 1.9 milyon ton buğda istehsal edilmişdir.

Əkin sahəsi və istehsal göstəricilərindən fərqli olaraq məhsuldarlıq göstəricilərində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Əgər 2012-ci il də daxil olmaqla ölkədə buğdanın orta məhsuldarlığı hər hektara 2.6 ton təşkil edirdisə, 2012-ci ildən sonrakı dövrdə bu göstərici yüksəlməyə başlamışdır (*Qrafik 6*).

Qrafik 6. Ölkə üzrə buğdanın məhsuldarlığı, sent/ha

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafikdən görüldüyü kimi, son 10 ildə ölkədə buğdanın orta məhsuldarlığı hektara 2.9 tondan yüksək olmuşdur. Xüsusilə də 2015-ci ildən sonrakı dövr üçün bu göstərici sabit olaraq hektara 3 tondan yuxarıdır. 2021-ci ildə orta məhsuldarlıq göstəricisi son dövrlər üçün ən yüksək həddə - 3.3 tona qalxmışdır. Bununla belə, qeyd olunan göstərici hələ son mümkün hədd sayılmır. Çünki dünyada elə ölkələr var ki, müxtəlif amillərin təsiri ilə orada məhsuldarlıq göstəriciləri Azərbaycanın orta göstəricisindən 2 dəfədən də yüksəkdir. Məsələn, Çində məhsuldarlıq hər hektardan 5 tondan çox, Fransada 7 tondan çox, Almaniyada bəzi illər 8 tondan çox olur.

Ölkə daxilində də bəzi rayonlarda məhsuldarlıq göstəricisi orta məhsuldarlıqdan kifayət qədər yüksəkdir. Məsələn, 2021-ci ildə hektara məhsuldarlıq Şərur, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Tərtər, Saatlı, Sabirabad və Salyan rayonlarında 4 ton və daha yüksək, Samux, Qazax, Tovuz, Beyləqan və İmişli rayonlarında 3.7 tondan yüksək, Sədərək, İsmayılı, Ağstafa, Göyçay, Yevlax, Balakən, Hacıqabul və Neftçala rayonlarında isə 3.5 tondan yüksək olmuşdur. Deməli, ölkədə buğda üzrə məhsuldarlıq göstəricisini yüksəltmək üçün potensial imkanlar mövcuddur.

Buğda ehtiyatlarının istifadəsi və özünütəminatmə

Ölkədə buğda üzrə özünütəminatmənin vacibliyini müzakirə edərkən nəzərə alınmalı ən zəruri məsələlərdən biri də buğda ehtiyatları və ondan istifadə göstəricilərinin təhlilidir.

Dövlət Statistika Komitəsinin ərzaq balanslarına görə, son illər (2012-2021-ci illər) ölkənin buğda ehtiyatları hər il üçün orta hesabla 4 milyon ton təşkil etmişdir. Ehtiyatların təxminən 33 faizi idxal hesabına, 45 faizi yerli istehsal hesabına, 22 faizi əvvəlki ilin qalıqları hesabına formalaşmışdır.

2021-ci ildə buğda ehtiyatlarının istifadəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ehtiyatların əsas hissəsi - 52 faizi un və yarma istehsalına sərf edilmişdir. İstifadə olunan buğda ehtiyatlarının

istifadəsində un və yarma istehsalının daha dəqiq payını müəyyənləşdirmək üçün istifadə göstəricilərinin tərkib hissəsi kimi göstərilən ilin sonuna qalığı və itkiləri ehtiyatlardan çıxmaq məqsəduyğundur. Çünki bu iki göstərici faktiki olaraq istifadə edilməmiş buğdanın həcmi göstərir. Beləliklə, faktiki istifadə olunan buğdanın tərkibində un və yarma istehsalına sərf olunan buğdanın xüsusi çəkisi reallığı daha düzgün əks etdirmiş olur. Bu yanaşma ilə hesablama aparanda aydınlaşır ki, göstərilən dövrdə istifadə olunan buğda ehtiyatlarının orta hesabla 70 faizindən çox hissəsi məhz un və yarma istehsalına sərf edilmişdir. Bununla yanaşı, bu dövrdə illik orta hesabla 82.7 min ton buğda əhalinin şəxsi istehlak fondu üçün istifadə edilmişdir. Buğdanın bu hissəsinin də ərzaq məhsulu kimi istifadə edildiyini qəbul etsək, deyə bilərik ki, buğda ehtiyatlarının əsas hissəsi un və yarma istehsalına, o cümlədən ərzaq məhsulu kimi istehlaka gedir. Bu isə ildə təxminən 2.2 milyon ton buğda deməkdir.

Qeyd edilən dövrdə orta hesabla illik 1.34 milyon ton buğda idxal edilmişdir. Bu dövrdə illik orta hesabla 10 min ton buğda toxumu idxal edildiyini nəzərə alsaq, idxal edilən buğdanın əsasən ərzaq məqsədləri üçün nəzərdə tutulduğunu qəbul etmək olar. Bununla yanaşı, son 5 illik aralığı əhatə edən dövrdə illik orta hesabla 2.8 min ton buğda unu idxal edilmişdir ki, bu da təxminən 3.8 min ton buğdaya bərabərdir.

Yuxarıdakı göstəriciləri ümumiləşdirsək, məlum olur ki, ölkənin illik ərzaqlıq buğda tələbatı 2.2 milyon ton təşkil edir və bunun 2/5 hissəsi idxal edilmiş buğda hesabına formalaşır.

Araşdırılan dövrdə ərzaqlıq buğda üzrə faktiki özünütəminatmə səviyyəsi isə orta hesabla 44.5% təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, hesablama əvvəlki bölmələrdə qeyd edilmiş yanaşma ilə aparılmışdır.

Nəticə və təkliflər

Beləliklə, araşdırmanın nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, hazırda buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi Azərbaycan üçün ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından ən əsas amil rolunu oynayır. Çünki ənənəvi olaraq ölkədə çörək əsas protein mənbəyidir. Belə ki, 2017-2019-cu illər üçün Azərbaycanda adambaşına gündəlik qida enerjisi təxvil, kök və kök yumrularından əldə edilən qida enerjisinin payı 58% təşkil etmişdir. Bu baxımdan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi qısamüddətli perspektiv baxımından ən etibarlı yoldur.

Bunun üçün kifayət qədər istifadə edilməmiş potensial mövcuddur və buna ekstensiv və intensiv metodlarla nail olmaq mümkündür.

Ekstensiv metod buğdanın əkin sahəsinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatının digər sektorlarına təsir etməmək üçün əlavə torpaq sahələrinin əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi haqda düşünmək olar. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də buğda istehsalını təşkil etmək mümkündür. Dövlət Statistika Komitəsinin 1988-ci ilə aid məlumatlarına əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ümumilikdə 76 min hektardan çox sahədə taxıl istehsalı həyata keçirilib və 2.6 ton orta məhsuldarlıqla taxıl istehsalının illik həcmi 200 min tona yaxın olub.

İntensiv metod isə məhsuldarlıq göstəricisinin yüksəldilməsini və ixtisaslaşmanın tətbiqini nəzərdə tutur. 2021-ci ildə orta məhsuldarlıq göstəricisi son dövrlər üçün ən yüksək həddə - 3.3 tona qalxmışdır. Bununla belə, qeyd olunan göstərici də hələ son mümkün hədd sayılmır. Çünki dünyada elə ölkələr var ki, müxtəlif amillərin təsiri ilə orada məhsuldarlıq göstəriciləri Azərbaycanın orta

göstəricisindən 2 dəfədən də yüksəkdir. Ölkə daxilində də bəzi rayonlarda məhsuldarlıq göstəricisi orta məhsuldarlıqdan kifayət qədər yuxarıdır. Deməli, ölkədə buğda üzrə məhsuldarlıq göstəricisini yüksəltmək üçün potensial imkanlar mövcuddur.

Aqrotexniki qaydaların tam olaraq yerinə yetirilməsi, xarici təsir amillərinə qarşı daha dözümlü, daha məhsuldar sortlardan istifadə, müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi də təbii ki, məhsuldarlıq göstəricilərinin artmasına, istehsalın intensiv yolla inkişaf etdirilməsinə öz töhfəsini verir.

2021-ci ildə ölkədə 572.3 min hektar sahədə buğda əkilib. Ölkə üzrə orta məhsuldarlıq göstəricisini 5 ton/ha-a yüksəldə bilsək, cari əkin sahəsini artırmadan buğda üzrə özünütəminatmə səviyyəsini zəruri həddə çatdıra bilərik.

Ədəbiyyat

1. R.R. Mustafayeva, Y.Ə. Abbasova, R.M. Qəmbərova. “Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi meyarları”. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal, № 4 (38), BAKI – 2021. <https://agroecomomics.az/az/article/73/olkeni-n-erzaq-tehlukesi-zli-yi-ni-n-qi-ymetlendi/>
2. X.Y. Quluyeva. “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar əsaslı klasterlərin rolu”. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal, № 1 (39), BAKI – 2022. <https://agroecomomics.az/az/article/2028/erzaq-tehlukesizliyinin-temin-edilmesinde-aqrar-es/>
3. T.H. Səfərli. “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri”. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal, № 3 (41), BAKI – 2022. <https://agroecomomics.az/az/article/2043/erzaq-tehlukesizliyinin-temin-olunmasi-meseleleri/>
4. Jennifer Clap, Food self-sufficiency: Making sense of it, and when it makes sense, School of Environment, Resources and Sustainability, University of Waterloo, 200 University Avenue West, Waterloo, ON N2L 3G1, Canada.
5. F.F. Fikrətzadə. “Azərbaycanın buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsini yüksəldilməsi məsələləri”. “Kooperasiya” elmi-praktik jurnalı, № 4 (67)-2022.
6. FAO, 1999. Implications of Economic Policy for Food Security: A Training Manual Available at: <http://www.fao.org/docrep/004/x3936e/x3936e03.htm>
7. FAO 2015-16, The state of agricultural commodity markets in depth.
8. Puma, M.J., Bose, S., Chon, S.Y. & Cook, B.I. 2015. Assessing the evolving fragility of the global food system. Environmental Research Letters, 10(2):024007.
9. Porkka, M., Kumm, M., Siebert, S. & Varis, O. 2013. From food insufficiency towards trade dependency: a historical analysis of global food availability. *PLoS ONE*, 8(12): e82714.
10. FAO. 1996. *Food and international trade*. Technical background document
11. FAO. 1999. Implications of economic policy for food security: a training manual.
12. Naylor, R.L. & Falcon, W.P., 2010. Food security in an era of economic volatility. *Population and Development Review*, 36(4): 693–723.
13. H., Rashid M., Faki, H. & Byerlee, D. 2000. The tradeoff between economic efficiency and food self-sufficiency in using Sudan’s irrigated land resources. *Food Policy*, 25(1): 35-54.
14. Bishwajit, G., Sarker, S., Kpoghomou, MA. et al. Self-sufficiency in rice and food security: a South Asian perspective. *Agric & Food Secur* 2, 10 (2013).

15. Gamal M. Siam, An assessment of the impact of increasing wheat self-sufficiency and promoting cash-transfer subsidies for consumers in Egypt: A multi-market model, ESA Working Paper No. 06-03, Agriculture and Economic Development Analysis Division, The Food and Agriculture Organization of the United Nations
16. <https://www.world-grain.com/articles/16519-reasons-for-us-flour-extraction-rate-increase>
17. The Global Food Security Index 2022, https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/reports/Economist_Impact_GFSI_2022_Global_Report_Sep_2022.pdf
18. Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ELMİ ƏSƏRLƏRİ MƏCMUƏSİ, XXIX CİLD, “Müəllim nəşriyyatı”, BAKI-2018.
19. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Çörək və makaron məmulatlarının texnologiyası” fənni üzrə dərs vəsaiti. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/r-k-v-makaron-m-mulatlar-n-texnologiyas-.pdf>
20. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Çörək, makaron, unlu qənnadı məmulatları və qida konsentratlarının texnologiyalarının nəzəri əsasları” fənni üzrə dərs vəsaiti. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/muhazire-nezeri-esasl.pdf>
21. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “İstehlak malları istehsalının ümumi texnologiyası” fənni üzrə dərs vəsaiti. <http://anl.az/el/Kitab/2019/10/cd/Ar2018-2801.pdf>

Ph.D., N.A. Shalbusov
Agricultural Research Center, *deputy director*

Self-sufficiency in wheat and its role in food security

Abstract

The purpose of the study is to show that self-sufficiency on wheat is the main point of the food security agenda in the country. For this purpose, the general situation and trends of wheat production in the country were investigated. Then, the place and importance of wheat in the country's food consumption was evaluated using various indicators. Also, the relationship between wheat consumption and incomes of the population was defined. In conclusion, raising the level of self-sufficiency in wheat has been identified as one of the factors of strategic importance in terms of ensuring the country's food security.

Keywords: *food security, self-sufficiency, consumption, food, wheat, production.*

Д.ф.э.н., Н.А. Шалбузов
Центр аграрных исследований, *заместитель директора*

**Самообеспеченность пшеницей
и ее роль в обеспечении продовольственной безопасности**

Резюме

Цель исследования – показать, что самообеспечение пшеницей является основным пунктом повестки дня продовольственной безопасности страны. С этой целью были исследованы общая ситуация и тенденции производства пшеницы в стране. Затем по различным показателям оценивается место и значение пшеницы в продовольственном потреблении страны. Также была определена связь между потреблением пшеницы и доходами населения. В заключение, повышение уровня самообеспеченности пшеницей определено как один из факторов, имеющих стратегическое значение с точки зрения обеспечения продовольственной безопасности страны.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, самообеспечение, потребление, продукты питания, пшеница, производство.*

UDC: 338.43, 631.15, 631.17

REDUCING THE PRICE GAP IN AGRICULTURAL PRODUCT MARKETS: INTERNATIONAL SOLUTIONS AND BEST PRACTICES

Aykhan Arif Gadashov

Head of the portal azexport.az

Ph.D. student of the Agricultural Research Center

e-mail: Aykhan.gadashov@ereforms.gov.az

Abstract

The agricultural sector faces numerous challenges, including limited market access and the involvement of intermediaries leading to a significant price gap. To address these issues, several solutions have been implemented, such as e-commerce platforms, direct marketing channels, and policy interventions. E-commerce has the potential to revolutionize the agricultural sector by providing a direct connection between farmers and consumers, leading to increased profits for farmers and lower prices for consumers. This article provides information about the solutions applied in the world to eliminate the price difference between the farmer and the consumer by using modern technological innovations and examines the application directions.

Keywords: *agriculture, price gap, intermediaries, e-commerce, direct marketing channels, policy interventions, farmers' markets, community-supported agriculture, international solutions.*

Introduction

The involvement of intermediaries in the agricultural supply chain is a significant challenge that farmers and consumers face worldwide. Intermediaries, such as traders, wholesalers, and processors, often purchase products from farmers at low prices and sell them to retailers and consumers at much higher prices. This results in a significant price gap between the prices paid to farmers and the prices paid by consumers. In many cases, the price gap can be as high as 300-400%.

The role of intermediaries in agricultural markets has been a subject of concern in many countries. In India, for example, farmers receive only a small fraction of the price paid by consumers for their products. According to a study by the National Sample Survey Organization, farmers in India receive only 30-40% of the retail price of their products. The rest goes to intermediaries, such as traders and commission agents [1].

Similarly, in Nigeria, farmers face significant challenges due to the involvement of intermediaries. The country's agricultural sector is characterized by low productivity, high post-

harvest losses, and the prevalence of middlemen who exploit farmers by purchasing products at low prices and selling them at inflated prices [2].

The problem of intermediaries in agricultural markets is not limited to developing countries. In the United States, for example, intermediaries often have significant market power, allowing them to control prices and manipulate market conditions. According to a study by the National Farmers Union, only 15 cents of every dollar spent on food by U.S. consumers goes to farmers, while the rest goes to intermediaries [3].

The involvement of intermediaries in agricultural markets is a significant challenge that farmers and consumers face worldwide. Intermediaries often purchase products from farmers at low prices and sell them at inflated prices, resulting in a significant price gap. This price gap often leads to low profits for farmers and high prices for consumers. Examples from India, Nigeria, the United States and other countries highlight the extent of the problem and the need for solutions to address it.

Effective International Solutions for Reducing Price Gaps in Agricultural Product Markets

To reduce the price gap in agricultural product markets, several solutions have been implemented based on international practices. Here are some of the most effective solutions:

Direct Marketing Channels. Direct marketing channels, also known as alternative marketing channels, have become increasingly popular in recent years as a way to address the problem of intermediaries in agricultural markets. These channels allow farmers to sell their products directly to consumers, bypassing intermediaries and their associated fees and markups.

Farmers markets are one of the most popular direct marketing channels worldwide. They are typically held in urban or suburban areas and provide consumers with access to fresh, locally-grown products at reasonable prices. In the United States alone, there are over 8000 farmer's markets, generating an estimated \$1 billion in sales each year [4].

Another popular direct marketing channel is community-supported agriculture (CSA) programs. In CSA programs, consumers pay a fee upfront to a farmer or group of farmers in exchange for a share of their crop.

This arrangement provides farmers with a reliable source of income and allows consumers to receive a regular supply of fresh, locally-grown products throughout the growing season [5].

Direct-to-consumer online platforms have also emerged as a popular direct marketing channel in recent years. These platforms allow farmers to sell their products online and ship them directly to consumers, eliminating the need for intermediaries. Examples of such platforms include Farmigo in the United States and Farm in Switzerland [6].

In Europe, direct marketing channels account for about 10% of total food sales. In France, for example, farmers markets and direct-to-consumer sales account for about 5% of total food sales, while in Germany, direct sales account for about 10%. In Switzerland, direct sales through farmers markets, farm shops, and online platforms account for about 20% of total food sales [7].

Direct marketing channels have several benefits for both farmers and consumers. For farmers, these channels provide a reliable source of income and allow them to get a better price for their products. For consumers, direct marketing channels provide access to fresh, high-quality products at

lower prices. Additionally, these channels promote local agriculture, support small-scale farmers, and reduce the environmental impact of long-distance transportation.

Direct marketing channels provide an effective solution to the problem of intermediaries in agricultural markets. They offer farmers a way to sell their products directly to consumers, while providing consumers with access to fresh, high-quality products at reasonable prices. By promoting local agriculture and supporting small-scale farmers, these channels contribute to sustainable and resilient food systems.

Policy Interventions. Policy interventions are critical in reducing price gaps in agricultural product markets. By promoting fair pricing and transparency, policymakers can reduce the market power of intermediaries and create a more competitive and efficient supply chain. Some examples of policy interventions are:

- **Strengthening competition policy:** Policymakers can strengthen competition policy to ensure that intermediaries and other actors in the supply chain do not engage in anti-competitive practices. This can be done by setting up an independent regulatory body to monitor the market and enforce competition laws. For example, the European Union's competition policy framework aims to promote competition and prevent anti-competitive practices in the agricultural sector [8];

- **Increasing transparency:** Policymakers can increase transparency in the agricultural sector by mandating the disclosure of price information and improving market intelligence. This can help farmers make informed decisions about when and where to sell their products. For example, the United States Department of Agriculture (USDA) publishes a daily report of market prices for various agricultural products [9];

- **Developing alternative marketing channels:** Policymakers can support the development of alternative marketing channels, such as farmer cooperatives and direct marketing, which can reduce farmers' reliance on intermediaries. For example, the Kenyan government has set up a program to support farmer cooperatives, which has helped farmers to negotiate better prices for their products;

- **Improving infrastructure:** Policymakers can improve infrastructure, such as roads and storage facilities, to reduce transport costs and post-harvest losses. For example, the Indian government has launched a program to improve rural roads, which has helped to reduce transport costs for farmers;

- **Providing financial support:** Policymakers can provide financial support to farmers, such as subsidies or credit, to help them invest in their farms and improve their productivity. For example, the Brazilian government provides subsidized credit to small farmers through its “Programa Nacional de Fortalecimento da Agricultura Familiar (PRONAF)” [10].

Overall, policymakers have a critical role to play in reducing the price gap in agricultural product markets. By implementing policies that promote fair pricing and transparency, policymakers can create a more competitive and efficient supply chain, which can benefit both farmers and consumers.

Price controls: Price controls can help regulate the prices of agricultural products and prevent intermediaries from manipulating market conditions. Price controls refer to government policies that

set limits on the prices of certain goods or services, including agricultural products. In the context of agriculture, price controls can be used to regulate the prices that farmers receive for their products, or the prices that consumers pay for agricultural goods.

Price controls can take various forms, such as price floors or price ceilings. Price floors set a minimum price for a good or service, while price ceilings set a maximum price. In the case of agricultural products, price floors are often used to ensure that farmers receive a fair price for their products, while price ceilings are used to prevent excessive price increases for consumers.

Price controls can be effective in reducing price gaps in agricultural product markets by regulating the prices that intermediaries can charge. By setting limits on the prices that intermediaries can charge, price controls can prevent intermediaries from manipulating market conditions and taking advantage of farmers and consumers.

However, price controls can also have unintended consequences, such as reducing the incentives for farmers to produce more and lowering the quality of agricultural products. Price controls can also lead to shortages or surpluses of agricultural products, as the government-mandated price may not reflect the true market value of the product.

The European Unions Common Agricultural Policy (CAP) is a system of agricultural subsidies and price supports that aims to ensure a stable income for farmers while also maintaining food security and preserving the environment. The CAP includes measures such as direct payments to farmers, market support measures, and rural development programs [11].

Minimum support prices (MSP) are set by the Indian government to ensure that farmers receive a minimum price for their crops. The government buys crops at this minimum price if the market price falls below the MSP, providing a safety net for farmers [12].

These examples are instances of price controls in agriculture, as they involve government intervention to regulate prices and ensure that farmers receive a certain level of income for their crops.

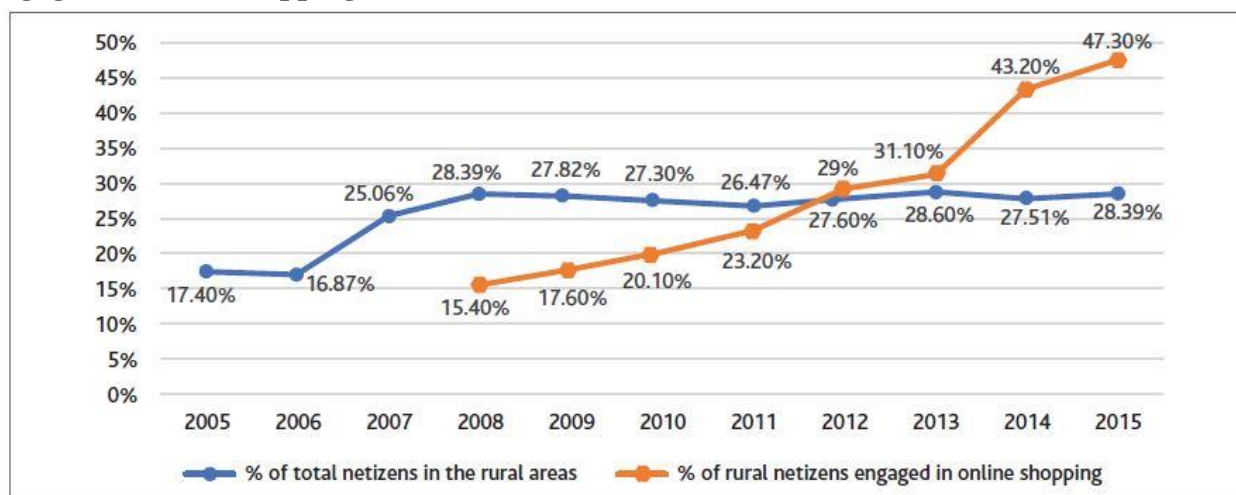
E-commerce in agriculture

E-commerce technologies can play a significant role in reducing the price gap in agricultural product markets by connecting farmers directly with consumers and reducing the reliance on intermediaries. Here are some ways in which e-commerce technologies can help:

Direct sales to consumers: E-commerce platforms allow farmers to sell their products directly to consumers, eliminating the need for intermediaries and reducing transaction costs. For example, in China, e-commerce giant Alibaba launched an online platform called Rural Taobao. Rural Taobao is an online marketplace platform helps farmers sell their agricultural products directly to consumers in urban areas of China. The platform provides a direct-to-consumer model that eliminates intermediaries, reduces transaction costs, and increases farmers income. Rural Taobao has transformed the way small farmers conduct business, especially in remote rural areas where physical access to markets is difficult [13];

Through the platform, farmers can list their products and connect with consumers in cities who are willing to purchase their products. The platform also provides logistical support for the transportation and delivery of products from rural areas to cities.

Table. Percentage of total Chinese netizens in the rural areas and Chinese rural netizens engaged in online shopping

Source: "E-commerce and Taobao Villages", Anthony H.F.Li

Rural Taobao has expanded to cover almost all provinces in China, and as of 2020, the platform had over 300 million users and 20 million rural sellers. According to Alibaba, Rural Taobao has helped lift more than 10 million farmers out of poverty.

Online marketplaces: E-commerce platforms can also act as online marketplaces, where farmers can list their products and buyers can bid on them.

This can increase competition and help to ensure fair prices for both farmers and buyers. For example, in India, the government launched an e-marketplace called e-NAM, which connects farmers with traders and buyers across the country [14].

Traceability and quality control: E-commerce technologies can also help to ensure traceability and quality control, which can increase consumer trust and reduce the risk of fraud. For example, in Japan, the government launched a platform called the Food Traceability System, which uses blockchain technology to track the entire supply chain of agricultural products, from production to consumption [15].

Improved logistics: E-commerce platforms can also improve logistics and reduce transport costs by optimizing delivery routes and reducing wastage. For example, in Nigeria, e-commerce platform Farmcrowdy partners with logistics companies to provide last-mile delivery services for farmers, reducing the cost and time required to transport products to market [16].

Financial inclusion: E-commerce technologies can also help to promote financial inclusion for farmers by providing access to credit and financial services. For example, in Kenya, e-commerce platform Twiga Foods partners with financial institutions to provide credit to smallholder farmers, allowing them to invest in their farms and improve their productivity.

Overall, e-commerce technologies can help to reduce the price gap in agricultural product markets by connecting farmers directly with consumers, improving traceability and quality control, and reducing transaction costs and transport costs. By leveraging these technologies, policymakers can promote fair pricing and transparency in agricultural markets, which can benefit both farmers and consumers.

Regulations on the use of middlemen

Regulations on the use of middlemen in the supply chain can help reduce the number of intermediaries and make the supply chain more efficient and cost-effective.

Market information systems: Market information systems that provide farmers with up-to-date information on market conditions, prices, and demand can help farmers make better decisions and negotiate better prices.

For example, in India, the government has implemented several policy interventions to reduce the price gap in agricultural product markets. These interventions include minimum support prices for farmers, e-NAM (electronic National Agriculture Market) platform to promote transparency in agricultural trade, and the “Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana” (crop insurance scheme) to provide financial protection to farmers against crop losses [17].

Another example of policy interventions aimed at reducing price gaps in agricultural product markets can be seen in the European Union (EU). The EU has implemented a Common Agricultural Policy (CAP) that includes measures to support farmers, promote sustainable farming practices, and ensure food security. One of the key components of the CAP is the market support measures, which aim to stabilize markets and ensure fair prices for farmers [18].

The EU's market support measures include intervention buying, which involves the purchase of agricultural products by the EU when prices fall below a certain level, and private storage aid, which provides financial assistance to farmers for storing products until market conditions improve. The EU also implements market information systems, such as the European Market Observatory for Agriculture, which provides farmers with up-to-date market information to help them make informed decisions.

Another example can be seen in Brazil, where the government has implemented policies to support small-scale farmers and reduce price gaps in the agricultural sector. The government has provided subsidies for small-scale farmers, which includes financing for agricultural inputs, machinery, and equipment. Additionally, the government has implemented programs such as the National Program for Strengthening Family Agriculture (PRONAF) and the Food Acquisition Program (PAA), which aim to support small-scale farmers and increase access to food for vulnerable populations.

Overall, policy interventions aimed at reducing price gaps in agricultural product markets can help promote fairness, transparency, and efficiency in the agricultural supply chain. By providing support to farmers and reducing the market power of intermediaries, policymakers can create a more equitable and sustainable agricultural sector.

Conclusion

Agricultural product prices are often higher due to intermediaries, which can have negative impacts on both farmers and consumers. However, there are several solutions to reduce the price gap.

One solution is to improve market access for smallholder farmers by creating direct links between them and consumers. This can be achieved through farmer's markets, cooperatives, or online platforms. By eliminating intermediaries, farmers can receive fair prices for their products while consumers can access fresher, healthier, and often cheaper produce.

Promoting agricultural technology and innovation can also help reduce the price gap. Precision farming, digital platforms, and e-commerce can increase farmers' productivity and efficiency, reduce waste, and better connect them with consumers.

Government policies can play a crucial role in reducing the price gap as well. Subsidies and incentives can encourage farmers to adopt sustainable practices and increase their competitiveness, while regulations can promote fair and transparent markets.

Azerbaijan has taken several steps towards improving market access for smallholder farmers, including implementing farmer's markets and cooperatives and launching the Azexport online platform.

Furthermore, the government has launched several programs to support small-scale farmers, including the "State Program on Socio-Economic Development of Regions for 2014-2018" and the "State Program Food safety in the Republic of Azerbaijan for the years 2019-2025". These programs aim to improve the competitiveness of the agricultural sector, increase productivity, and reduce the dependence of farmers on intermediaries.

International cooperation and coordination can also help address the global nature of the problem. By working together, countries can reduce trade barriers, promote sustainable agriculture, and ensure that all people have access to safe and nutritious food.

Reducing the price gap in agricultural markets requires a multi-faceted approach that involves improving market access for farmers, promoting agricultural technology and innovation, implementing supportive government policies, and fostering international cooperation and coordination. By taking these steps, we can create a more sustainable and equitable agricultural sector that benefits farmers, consumers, and the environment.

Bibliography

1. National Sample Survey Organization (NSSO). <https://www.slideshare.net/osbvm/key-indicators-of-situation-of-agricultural-households-in-india>
2. United Nations Development Programme (UNDP) report - "Nigeria Human Development Report 2020". <https://www.fao.org/3/i4787e/i4787e.pdf>
3. "The Food Dollar Series: Where Does the Money Go?" <https://nfu.org/farmers-share/>
4. "Trends in U.S. Local and Regional Food Systems". <https://farmersmarketcoalition.org/>
5. Community Supported Agriculture (CSA) program <https://www.localharvest.org/csa/>
6. "Direct-to-Consumer Online Platforms for Small-Scale Farmers: Opportunities, Challenges, and Strategies". <https://www.dovetailinc.org/portfolio404.php>
7. "Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU" <https://www.fao.org/3/ca2136en/CA2136EN.pdf>
8. European Commission, "Competition in Agriculture" https://competition-policy.ec.europa.eu/sectors/agriculture_en
9. The United States Department of Agriculture (USDA) publishing a daily report of market prices for various agricultural products. <https://www.ams.usda.gov/>
10. "The State of Agricultural Commodity Markets 2018" by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO): <https://www.fao.org/3/CA1168EN/ca1168en.pdf>
11. Common agricultural policy. https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy_en
12. The Food Corporation of India (FCI). https://fci.gov.in/index.php/procurement_policy.aspx
13. "How Alibaba's Rural Taobao Is Connecting Farmers and Consumers in China," Forbes, June 2017

<https://www.forbes.com/sites/mariyayao/2017/06/23/how-alibabas-rural-taobao-is-connecting-farmers-and-consumers-in-china/?sh=6768e8e26a42>

14. Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, Government of India <https://enam.gov.in/web/>
15. Blockchain Technology for the Food Supply Chain: What's Next? <https://www.nasdaq.com/news-and-insights>
16. Impact of E-Commerce on Agriculture in Africa https://www.researchgate.net/publication/343725836_Impact_of_E-Commerce_on_Agriculture_in_Africa
17. “Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana”. <https://pmfby.gov.in/>
18. Common agricultural policy. https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy_en

A.A. Qədəşov
azexport.az portalının rəhbəri
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin *doktorantı*

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymət fərqinin aradan qaldırılması: beynəlxalq həllər və ən uğurlu təcrübələr

Xülasə

Kənd təsərrüfatı sektoru qiymət fərqiə yol açan vasitəçilərin fəaliyyəti də daxil olmaqla çoxsaylı çətinliklərlə üzləşir. Fermerlərin alıcılara daha rahat çıxma bilməsi üçün dünyada müxtəlif texnoloji yeniliklər tətbiq edilmişdir. Bunlardan marketing kanalları, e-ticarət platformaları və nəzarət mexanizmlərini qeyd edə bilərik. Bu məqalədə müasir texnoloji yeniliklərdən istifadə etməklə fermer və istehlakçı arasında yaranan qiymət fərqi aradan qaldırılması istiqamətində dünyada tətbiq olunan həllər barədə məlumat verilmiş və tətbiq istiqamətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, qiymət fərqi, vasitəçilər, e-ticarət, birbaşa marketing kanalları, nəzarət mexanizmləri, fermer bazarları, beynəlxalq həllər.*

A.A. Гадашов
Глава портала azexport.az
Докторант Центра аграрных исследований

Сокращение ценового разрыва на рынках сельскохозяйственной продукции: международные решения и лучшие практики

Резюме

Сельскохозяйственный сектор сталкивается со многими проблемами, включая посредническую деятельность, которая приводит к разнице в ценах. Применяются различные

технологические инновации, чтобы фермерам было легче найти покупателей. К ним относятся каналы сбыта, платформы электронной коммерции и механизмы контроля. В данной статье представлена информация о применяемых в мире решениях для устранения разницы в цене между фермером и потребителем за счет использования современных технологических новинок, а также исследуются области применения.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, ценовая разница, посредники, электронная коммерция, прямые каналы сбыта, механизмы контроля, фермерские рынки, международные решения.*

UOT: 338.43, 338.434: 368.5

AQRAR SAHƏDƏ İNDEKSLİ SİĞORTA: DÜNYA TƏCRÜBƏSİNƏ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ İMKANLARINA BAXIŞ

Xaliq Əbülfəz oğlu Qafarlı

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: kgafarli2018@ada.edu.az

Xülasə

Məqalədə aqrar sığortanın mahiyyətinə, işləmə mexanizmlərinə və dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiqinə baxılır. Kənd təsərrüfatında indeksli sığorta ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir, indeksli sığortanın xüsusiyyətləri və tətbiq istiqamətləri açıqlanılır. O cümlədən indeksli sığortanın tətbiqi təcrübələri təhlil olunur, Azərbaycanda indeksli aqrar sığortanın tətbiqi imkanları ilə bağlı dəyərləndirmələr aparılır.

***Açar sözlər:** aqrar sahə, sığorta, indeksli sığorta, indeksli sığortanın tətbiqi təcrübələri, risklər.*

Giriş

Aqrar sahədə istər əkinçilik, istərsə də heyvandarlıq istiqamətində olduqca çox risk faktorları var və bu faktorlar istehsalatın azalmasına, qiymətin kəskin dəyişməsinə və ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edə bilər. Əkinçiliklə bağlı risklər əsasən göydən gəlir. Yağıntılardan miqdarının normadan aşağı olması dəmyə əkinçiliyində su çatışmazlığına, bu da öz növbəsində məhsuldarlığın düşməsinə səbəb olur. Bunun ifrat forması quraqlıqdır ki, bu, təbii fəlakət sayılır və məhsuldarlığa, o cümlədən məhsulların qiymətinə ciddi təsir edir. Digər tərəfdən, yağıntılardan həddindən artıq olması daşqınlara səbəb olur. Bu isə əkin sahələrinin tamamilə yuyulmasına, məhsuldarlığın çox aşağı olmasına gətirib çıxarır. Hazırda dünyada baş verən qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi göydən gələn bu tip risklərin həm sıxlığını, həm də yaratdığı zərəri artırır. Yağıntılardan əlavə olaraq temperatur da əkinçilikdə, xüsusilə bitkilərin vegetasiya dövründə böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrdə temperaturda baş verən ani dəyişiklik vegetasiya prosesini pozur, istehsalın azalmasına gətirib çıxarır.

Əkinlərə zərər verən sadəcə iqlim deyil. Həm də yoluxucu xəstəliklər və həşəratlar zərər verir. Bəzi həşəratlar bitkilərin kökünü, gövdəsini və ya meyvəsini yeməklə onlara zərər vurarkən, bəzi həşəratlar da bitkilərdə əmələ gələn xəstəliyin birindən digərinə yoluxmasına səbəb olur.

Heyvandarlıqda isə zərər əsasən heyvanların xəstələnərək ölməsindən qaynaqlanır. Bundan əlavə olaraq heyvanlar zəhərlənə bilər və ya yırtıcı heyvanların hücumuna məruz qala bilər. Həmçinin ölümcül zəhərə malik büvə, əqrəb kimi həşəratlar, o cümlədən xəstəlik yayan milçək və ağcaqanadlar da heyvanlar üçün təhdid yaratmaqdadır.

Qeyd olunan risklərin baş verməsi aqrar sığortanı risklərin idarəedilməsi aləti kimi yararlı mexanizm olaraq vacib edir. Aqrar sığorta Qərbi Avropada 18-ci əsrin ikinci yarısında yaranmış, 19-cu əsrin əvvəllərində ABŞ-a, daha sonralar isə bütün dünyaya yayılmışdır [14].

Aqrar sığorta yarandığı ilk dövrlərdə yalnız özəl sığorta şirkətləri tərəfindən fərdi yanaşma əsasında fermerlərə satılsa da, artıq bu mexanizmlər demək olar ki, bütün ölkələrdə dövlət siyasətində mühüm yer tutur. Aqrar sahədə risklərin idarəedilməsi, ötürülməsi, qarşısının alınması ilk növbədə hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatıdır. Aqrar sığortanın dövlət üçün önəminin digər hissəsi isə kənd əhalisinin rifahı ilə bağlıdır. Kənd əhalisinin rifahı, iqtisadi dayanıqlılığı bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmindən və dəyərindən asılı olduğu üçün aqrar sığortaya dəstək olmaqla dövlət həm də kənd əhalisinin maddi təminatının stabilliyini qorumuş olur.

İndeksli sığortanın xüsusiyyətləri və tətbiqi istiqamətləri

21-ci əsrdə aqrar sığorta sahəsində risklərin və xərclərin çox olması yeni yanaşmalar, xərclərə qənaət, eyni zamanda innovativlik tələb edir. Əkinçilikdə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi risklərin əksəriyyətinin göydən (yağıntı miqdarı, dolu, qar, həddən artıq isti, şaxta və s.) gəlməsi sığortaçılara imkan verir ki, zərəri bu göstəricilərə əsasən təyin etsinlər. Məsələn, dəmyə əkinçiliyi olan yerlərdə sığorta yağıntılarının miqdarına uyğun olaraq edilir. Yağıntılarının miqdarı vegetasiya dövründə müəyyən səviyyədən aşağı olarsa, miqdar göstəricisindən asılı olaraq sığorta ödənişi edilir. Və ya yağıntılarının miqdarı qeyd olunan yuxarı həddən çox olarsa, zərər müvafiq qaydada kompensasiya edilir. Şərti olaraq nəzərə alaq ki, ortalama 120 mm yağıntı olmalıdır, lakin 60 mm-dən aşağı düşərsə, məhsul ümumiyyətlə olmayacaq. Bu zaman sığortaçı sahəyə uyğun olaraq orta məhsuldarlığı təyin edərək o miqdarda ödəniş edir: əgər bir hektar taxıl sahəsindən normalda 25 sentner taxıl götürmək olarsa, yağıntı 60 mm-dən aşağı olduğu halda sığortaçı 25 sentnerdən gəlir itkisini sığortalıya kompensasiya edir. *Cədvəl 1*-də nisbi şəkildə kompensasiyanın necə ödənildiyinə nəzər yetirək:

Cədvəl 1. İndeksləşdirilmiş sığorta kompensasiyası sxeminə aid misal

Yağıntı miqdarı	Ödəniş nisbəti (%)	Təminat məbləği (manat)	Ödəniş (manat)
130	0%	100 000	-
120	0%	100 000	-
110	17%	100000	16 667
90	50%	100 000	50 000
70	83%	100000	83 333
60	100%	100 000	100 000
50	100%	100000	100 000

Mənbə: (6)

Cədvəldən göründüyü kimi, yağıntı miqdarı 120 mm-dən 120 mm ilə 60 mm arasındakı fərqin 17 faizi qədər aşağı düşdükdə kompensasiya da müvafiq olaraq təminatın 17 faizi həcmində hesablanır. Eyni zamanda yağıntının miqdarı məhsuldarlıq üçün mütləq minimuma, 60 mm-ə

çatdıqda isə ifrat quraqlıq sayılır və məhsuldarlıq 0 kimi nəzərə alınır, bununla da fermer təminata götürülən bütün məbləği sığortaçıdan alır.

İndeksləşdirilmiş sığortanın sığortaçı tərəfdən müsbət və qənaətcil tərəfləri mövcuddur. Birincisi, bu sığorta növündə anderraytinq xərcləri və digər administrativ xərclər əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşür. Çünki bir bölgənin iqlimi eyni xüsusiyyətləri daşıyır, risklər və sığorta mükafatlarını hesablamaq baxımından daha az resursa ehtiyac olur. İkinci müsbət tərəf ondan ibarətdir ki, anderraytinqdə fərdi yanaşma yox, regional yanaşma tətbiq edilir ki, bu da həm sığorta məhsulunun yaradılma xərclərini azaldır, həm də maarifləndirməni asanlaşdırır. Sığortaçının lehinə olan üçüncü tərəf isə zərərlərin tənzimlənməsi prosesidir ki, bu zaman vahid düsturla yağıntı miqdarını bilməklə təzminatın miqdarı asanlıqla öyrəniləcək, zərərlərin tənzimlənmə xərclərinə qənaət ediləcəkdir.

Müsbət cəhətləri ilə yanaşı indeksləşdirilmiş sığortanın bir sıra çətinlikləri də mövcuddur. Buna misal kimi yağıntılardan ölçülməsi üçün meteoroloji stansiyaların az olmasını göstərə bilərik. İdeal şərtlər altında 20 kilometr diapazonunda hidrometeoroloji stansiyaların olması indeksləşdirilmiş sığortanın ölçümlərinin və tənzimlənməsinin adekvatlığını artırır. Bu zaman zərərlər daha düzgün hesablanır, bazar daha səmərəli fəaliyyət göstərir. İkinci mənfi cəhət ondan ibarətdir ki, indeksləşdirilmiş sığorta bir risk üzrə təminata götürülür, bu zaman məhsullar digər risklərdən sığortalanmamış olur, digər aktual risklər kənarında qalır. Məhsuldarlığa təsir edən təbii hadisələr, zərərverici həşəratlar da ola bilər. İndeksləşdirilmiş aqrar sığortada bu nəzərə alınmamaqdadır [2].

İndeksləşdirilmiş aqrar sığortanın pilot layihə kimi tətbiq edildiyi ölkələr yağıntıdan asılı olaraq məhsul miqdarı dəyişən bölgələrdə olmuşdur ki, bunlar da quraqlıqdan və daşqınlardan əziyyət çəkmişlər. Böyük Səhradan Cənubda yerləşən Afrika (Sub-Saharan Africa) ölkələrini buna misal gətirmək olar. *Cədvəl 2*-də Sub-Sahara və digər Afrika ölkələrində təbii fəlakətlərin (quraqlıq, zəlzələ, ekstremal temperatur, daşqın, qasırğa və vulkan) başvermə sıxlığına, zərərin təsir etdiyi insanların sayına və zərər həcminin miqdarına görə müvafiq nisbətlər barədə məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 2. Təbii fəlakətlər və onların təsirinin Sub-Sahara və digər Afrika ölkələrində nisbətləri

	Fəlakət növünə görə hadisə sıxlığı (%)		Fəlakətin təsir etdiyi insanlar (%)		Fəlakət növünə görə zərər məbləği (%)	
	Sub-Sahara ölkələri	Digər Afrika ölkələri	Sub-Sahara ölkələri	Digər Afrika ölkələri	Sub-Sahara ölkələri	Digər Afrika ölkələri
Quraqlıq	18.9%	13.4%	82.8%	76.3%	40.0%	6.0%
Zəlzələ	3.4%	10.7%	0.1%	3.6%	3.6%	79.4%
Ekstremal temperatur	0.6%	2.7%	0.3%	0.0%	0.5%	0.0%
Daşqın	59.0%	61.5%	12.9%	20.0%	27.5%	13.5%
Fırtına	16.7%	11.8%	3.7%	0.1%	28.3%	1.1%
Vulkan	1.4%	0.0%	0.1%	0.0%	0.1%	0.0%
Ümumi	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Mənbə: Beynəlxalq Valyuta Fondu

Cədvəldən göründüyü kimi, baş verən hadisələrin 59 faizi daşqınlardan irəli gələn təbii fəlakətlərdir. Buna baxmayaraq daşqınlardan əziyyət çəkən insanlar fəlakətlərdən əziyyət çəkən insanların cəmi 12.9 faizidir. Daşqınların vurduğu zərər isə fəlakətlərə görə yaranan zərərin 27.5 faizidir. Quraqlıq hadisələri isə daşqınlardan bir qədər fərqlidir. Quraqlıq hadisələri ümumi fəlakətlərin 18.9 faizini təşkil etsə də, bu hadisələrdən zərər çəkən insanlar ümumi fəlakətlərdən zərərçəkənlərin 82.8 faizi qədərdir. Bunun səbəblərindən biri əhalinin böyük hissəsinin əkinçiliklə məşğul olmasıdır. Digər bir səbəb isə təsərrüfatların əksəriyyətinin kiçik fərdi təsərrüfat (smallholder) olması ilə bağlıdır. Həmçinin quraqlığın vurduğu zərər təbii fəlakətlər nəticəsində dəyən ümumi zərər məbləğinin 40 faizlik əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir.

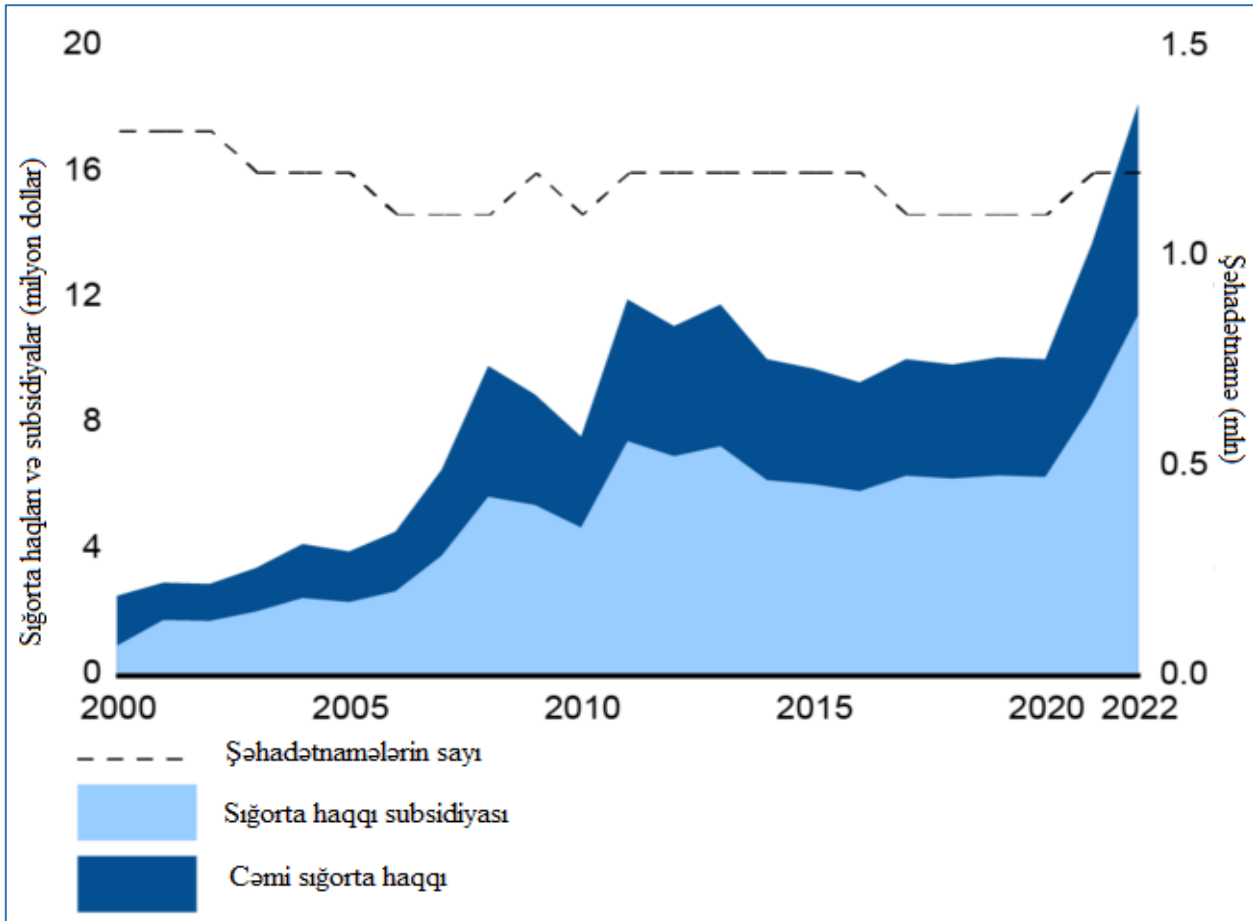
İndeksli sığortanın tətbiqi təcrübələri

İndeksləşdirilmiş aqrar sığorta sadə, ölçülməsi asan və xərclər cəhətdən olduqca effektiv növ olduğuna görə Amerika Birləşmiş Ştatlarının “USAID-2006” (United States Agency for International Development) proqramı çərçivəsində bir sıra Afrika ölkələrində indeksləşdirilmiş aqrar sığorta mexanizmləri tətbiq edilmiş və sığorta haqlarının ödənilməsi üçün qrantlar ayrılmışdır. Proqram çərçivəsində yağıntı miqdarı ilə indeksləşdirilmiş sığorta tətbiq olunmuşdur. Dominikan Respublikasında USAID proqramı çərçivəsində “Swiss-Re” kimi bir sıra qlobal təcrübəli sığorta şirkətləri tərəfindən indeksləşdirilmiş aqrar sığorta tətbiq edilərək maliyyələşdirilmişdir [8].

ABŞ-də aqrar sığorta, xüsusilə əkinlərin sığortası əhəmiyyətli dərəcədə dövlət dəstəyi ilə aparılır. Əkinçilikdə orta zərərlik dərəcəsi 150% ətrafında olur. Sığortaçıların zərərinə isə dövlət kompensasiya edir. ABŞ inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım proqramları çərçivəsində indeksləşdirilmiş sığorta tətbiq etsə də, öz ölkəsində bu sığorta mexanizmi mövcud deyil. Bunun səbəblərindən biri risk təminatı ilə bağlıdır. Belə ki, indeksləşdirilmiş sığorta növündə əkinlər yalnız bir riskə - yağıntı və ya temperatur riskinə görə sığortalanır. ABŞ-də isə fermerlər sığortanı sadəcə yağıntı və temperaturdan qaynaqlanan risklərə deyil, eyni zamanda yanğın, ildırım, gəmiricilərin vurduğu zərər və s. digər risklərə qarşı sığortalayırlar. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti urbanizasiyalaşmış olduğu üçün kənd əhalisinin sayı daha azdır. Bu isə öz növbəsində təsərrüfatların sayının az, təsərrüfat başına düşən torpaq sahəsinin çox olmasına gətirib çıxarıb. Bunun başlıca səbəbi torpaqların açıq bazar prinsipi ilə alınıb-satılmasıdır. Bu halda təsərrüfatçı fiziki və hüquqi şəxslər daha çox risklərini sığortalaya bilirlər, buna maliyyə imkanları icazə verir.

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı risklərinin böyük həcmli olması, zərərliyin yüksək olması, anderrayting və tənzimləmə xərclərinin baha və bir o qədər də çətin olması sığortaçıları bu sığorta növündən uzaq tutur. Belə olan halda ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamenti fermerlər üçün sığortanı əlçatan etmək, sığortaçıları üçün isə aqrar sığortanı cazibədar etmək üçün sığorta haqqının bir hissəsini subsidiya olaraq sığorta şirkətlərinə ödəyir, bununla da sığorta bazarını formalaşdırmış olur. Aşağıdakı qrafikdə ABŞ aqrar sığorta subsidiyalarının həcmi və sığorta bazarının dinamikası ilə tanış olmaq olar:

Qrafik. ABŞ-da aqrar sığorta və subsidiya

Mənbə: ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Departamenti (USDA)

Qrafikdən görüldüyü kimi, ABŞ-də aqrar sığorta şəhadətnamələrinin sayında 21-ci əsrin əvvəlindən bu yana ciddi artım qeydə alınmamış, hətta nisbətən azalma müşahidə edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq sığorta haqlarının o dövrdən bu yana bir neçə dəfə artdığı görünür. Bunun başlıca səbəbi inflyasiya və onun özü ilə gətirdiyi zərər tənzimləmə xərcləri və daha böyük itirilmiş qazanc məbləğləridir. GAO-nun (Government Accountability Office - ABŞ) məlumatına görə, 2022-ci ildə bağlanmış aqrar sığorta müqavilələri üzrə sığorta haqlarının 60%-i dövlət tərəfindən subsidiya yolu ilə maliyyələşdirilmişdir. ABŞ-da aqrar sığortanın risklərinin idarəedilməsi Kənd Təsərrüfatı Departamenti nəzdində Risklərin İdarə olunması Agentliyi (RMA) tərəfindən həyata keçirilir.

İsveçrədə ümumi torpaq sahəsinin dördüdə biri əkin üçün yararlı hesab olunur. Fermerlərin əksəriyyəti heyvandarlıqla məşğul olur. Bununla yanaşı, İsveçrədə irriqasiya sistemləri mövcud deyil. Burada yağıntıların bolluğu dəmyə əkinçiliyinə imkan verir ki, bu da öz növbəsində indeksləşdirilmiş sığorta üçün zəmin yaradır.

İsveçrə bank və sığorta sektorunda kifayət qədər məşhur ölkədir. Maliyyə alətlərinin çoxluğu burada aqrar sığortanın əlverişliliyinə də şərait yaradıb. Aqrar sığorta icbaridir və icbari 3 paket irəli sürülür. Bunlardan birincisi, hektar başına standart sığortadır və zərər məhsul yığımına görə hesablanır. Baza sığorta haqqı var və fermerlər bonus/malus sistemi əsasında dəyərləndirilərək sığorta əldə edə bilirlər. İlk dəfə sığortaya baş vuran fermerlər 0.8 bonus/malus əmsalı ilə sığorta əldə edirlər.

Zərər isə məhsulun yığımı ilə ölçülür. Təyin olunmuş aşağı həddən az yığım olduqda fermerin itkisi kompensasiya olunur. Daha çox kompensasiya istəyən fermerlər multirisk və ya əlavə risklərə qarşı sığorta məhsulları da ala bilərlər.

İkinci üsul indeksləşdirilmiş sığortadır ki, məqalənin əvvəlində qeyd olunduğu formada - yağıntının miqdarından asılı olaraq məhsuldarlıq dəyişir, az yağıntı olduqda və ya həddən artıq yağıntı olduqda fermerlərə kompensasiya verilir. İndeksləşdirilmiş sığortanın da sığorta haqqı hektara və məhsula görə standartdır. Zərər isə yağıntının miqdarına görə hesablanır. Bu sığorta “Swiss Hail Insurance” tərəfindən tətbiq olunmuşdur.

Üçüncü növ otlaqlar üçün nəzərdə tutulub və bu da indeksləşdirilmiş sığorta növüdür. Bu növdə qorunan məhsul yığımı deyil, otlaqların heyvandarlığa yetəcək qədər olmasıdır. Ona görə də yağıntı az olduqda fermerlər kompensasiya alırlar.

Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq İsveçrədə aqrar sığortaya dövlət dəstəyi limitlənmişdir. İsveçrə hökuməti fermer təsərrüfatının və sığortaçıların azad bazar prinsipləri əsasında səmərəli fəaliyyət göstərdiyi qənaətinədir. 1967-ci ildə başlayan xərclərin azaldılması prosesində İsveçrə hökuməti aqrar sığortaya dəstəyini dayandırmışdır. 2005-ci ildən isə sığorta haqqının yalnız 2%-ni subsidiya etmişdir. Lakin 2009-cu ildə bu rəqəm cəmi 0.03% olmuşdur [5].

Avropa İttifaqında birləşmiş aqrar sığorta paketi mövcud olmasa da, İttifaqa daxil olan müxtəlif ölkələrdə özünəməxsus sığorta mexanizmləri mövcuddur. Məsələn, Almaniyada tək riskli dolu sığortası mövcuddur ki, bu da dolu nəticəsində bitkiçiliyə dəyən zərəri kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Macarıstanda və Polşada əkin sığortası qismən icbaridir. Macarıstanda 10 hektardan artıq əkin əkinlər aqrar sığorta almaq məcburiyyətindədirlər. Hollandiyada əkinçilik üzrə sığorta adətən multirisk sığortalardan ibarətdir. Azlıq təşkil etsə də, indeksləşdirilmiş sığorta növü də mövcuddur.

Şimal-qərbi Avropa ölkələrində daha çox heyvandarlıq üzrə sığorta növləri mövcuddur.

Bundan əlavə, Birləşmiş Krallıqda kənd təsərrüfatında qiymət riskinin sığortası da mövcuddur. Belə sığorta füçers üsulu ilə məhsulların yığım zamanı satılacağı qiyməti sığortalayır. Bu mexanizm ilk dəfə 1998-ci ildə tətbiq olunsada, sonra tədricən ortadan qalxmış, lakin 2018-ci ildən etibarən yenidən qüvvəyə minmişdir.

Marja riski də kənd təsərrüfatında aktual risklərdəndir. Məhsulun qiyməti füçers qiymətindən çox daha yüksək ola bilər, lakin istehsal faktorlarında yüksək inflyasiya nəticəsində fermer məhsulu satdıqda zərər edə bilər. Fransada “Matif” və Almaniyada “Eurex” füçers bazarlarında marja sığortası füçers formatında sığortalınır.

İspaniyada aqrar sığorta dövlət və özəl qarışıq olmaqla hovuz prinsipi ilə işləyir və qarşılıqlı risklərə qarşı təminat verir. Hovuzda bir neçə özəl sığorta şirkəti qoşulur, lakin mexanizmə nəzarəti hökumət edir. Administrasiya sığorta sisteminin inkişafına, idarəsinə, koordinasiyasına, təklif və tələbi tarazlığa gətirməyə məsuliyyət daşıyır. Sxemdə fermer assosiasiyalarının iştirakı mexanizmin inkişafına və səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Azərbaycanda indeksli aqrar sığortanın tətbiqi ilə bağlı daha əvvəl də araşdırmalar olmuşdur. Bunlardan biri, İ.H. Cəfərov, M.C. Hüseyinov və E.A. Salahov tərəfindən mövzunun geniş əhatələndiyi “Kənd təsərrüfatında indeksli sığortanın nəzəri aspektləri və Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri” adlı məqalədə öz əksini tapır. Burada indeksli sığortanın ənənəvi sığortadan fərqli cəhətlərindən bəhs edilir. Eyni zamanda indeksli sığortanın səkkiz üstünlüyü göstərilir:

1. Əks seleksiyanın azaldılması;
2. Zərərlərin qiymətləndirilməsi xərclərinə qənaət;
3. Tərəflərin hadisəyə təsir qabiliyyətinin olmaması;
4. Anderraytinq və sığorta şəhadətnaməsinin imzalanmasına çəkilən xərclərin aşağı düşməsi;
5. Kiçik fərdi təsərrüfatlar üçün əlçatan olması;
6. Bu sxemdə nəticələrin yox, səbəblərin sığortalanması;
7. Gəlirlər sığortalandığı üçün kreditlərin əlçatan olması;
8. Sığortanın investisiyanı stimullaşdırması [1].

Yuxarıda sadalanan üstünlükləri göstərilməklə yanaşı, MDB ölkələrindən Qazaxıstan Respublikasında indeksli sığortanın mövcud tətbiq mexanizmi haqqında ətraflı məlumat verilmiş, Azərbaycanda da bu sığortanın tətbiqinin vacibliyi vurğulanmışdır. Lakin Qazaxıstanda əkinəyararlı ərazilərin böyük hissəsinin dəmyə olması, Azərbaycanda isə əksinə, suvarma əkinçiliyinin mütləq üstünlüyə malik olması əkinçilikdə bu sığorta mexanizminin tətbiqini çətinləşdirən amillərdən biridir.

Azərbaycanda aqrar sığorta dövlət tərəfindən yeni tətbiq olunmağa başlasa da, daha əvvəllər özəl sığorta şirkətləri tərəfindən könüllü olaraq həyata keçirilmişdir. Aqrar sığortanın təşkilini Aqrar Sığorta Fondu və “Aqrar Sığorta Müştərək Sığorta Şirkəti” ASC həyata keçirir. Hovuz formatında olan bu sığorta şirkətinin iş prinsipinə, sığorta mexanizminə və idarəçiliyinə dövlət tərəfindən nəzarət olunur, qiymətlər dövlət tərəfindən tənzimlənir. Sığorta həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq üçün nəzərdə tutulub və könüllü prinsiplə həyata keçirilir. Bitkiçilik üzrə sığorta haqqı regiondan, məhsuldarlıqdan və məhsulun dəyərindən asılı olaraq dəyişir.

Azərbaycanda aqrar sığortaya dövlət tərəfindən dəstək var. Belə ki, hesablanmış sığorta haqqının 50%-i fermer tərəfindən, 50%-i isə dövlət tərəfindən qarşılır. Lakin sığorta üzrə maarifləndirmənin zəifliyi və fermerlərin bu sektora digər sığorta növlərindən qaynaqlanan inamsızlıq təcrübəsi aqrar sığortanın inkişafını zəiflədir.

İndeksləşdirilmiş aqrar sığortanın Azərbaycanda tətbiqi regional olaraq baxıldıqda mümkündür. Məqalənin əvvəlində qeyd edildiyi kimi, indeksləşdirilmiş sığorta yağıntı miqdarına əsasən məhsuldarlığın təyin edilməsi yanaşması ilə formalaşmışdır. Azərbaycanın aran zonalarında, eləcə də Naxçıvanda əkinçilik təsərrüfatı tam olaraq irriqasiyadan asılıdır. Bu halda yağıntı miqdarı əkinin məhsuldarlığına əhəmiyyətli təsir göstərmir. Ona görə də sadəcə sırf dəmyə əkinçiliyi olan bölgələrimizdə indeksləşdirilmiş sığortanı tətbiq etmək olar. Əlavə olaraq havanın temperaturuna indeksləşdirilmiş sığorta da mövcuddur ki, bunun üçün müəyyən geniş araşdırmaya ehtiyac var. Azərbaycanda əkinçiliyin əsas vegetasiya dövründə kəskin temperatur dəyişməsi ehtimalı azdır, buna görə də bu növ sığortaya marağın yüksək olma ehtimalı da aşağıdır.

Nəticə

Nəticədə bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda yağıntıların miqdarına görə indeksləşdirilmiş sığorta tətbiq oluna bilər, lakin bu, regional xarakter daşıya bilər. Dəmyə əkinçiliyinin azlığı bu sığorta növünün geniş yayılması imkanlarını məhdudlaşdırır. “Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC-nin məlumatlarına əsasən, ölkədə olan əkinəyararlı torpaqların 1,8 milyon hektarı tam və ya qismən suvarılmaya ehtiyac duyulan torpaqlardır. Bu isə o deməkdir ki, indeksli sığorta yağıntıya əsaslanaraq işləyə bilməyəcək.

Otlaqların indeksləşdirilmiş sığortası isə həmin sahələr dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti olduğu üçün məqsədəuyğun deyil.

Ədəbiyyat

1. İ.H. Cəfərov, M.C. Hüseyinov, E.A. Salahov. “Kənd təsərrüfatında indeksli sığortanın nəzəri aspektləri və Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri”. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalı, № 2, 2021.
<https://agroecconomics.az/az/article/48/kend-teserrufatinda-indeksli-sigortanin-nezeri-asp/>
2. Barnett. (2004, February 19). AGRICULTURAL INDEX INSURANCE PRODUCTS: STRENGTHS AND LIMITATIONS. Agricultural Outlook Forum.
3. FAO/OECD Workshop on Building Resilience for Adaptation to Climate Change in the Agriculture Sector Meybeck A. Food and Agriculture Organization of the United Nations & Organisation for Economic Co-operation and Development (2012). Building resilience for adaptation to climate change in the agriculture sector: proceedings of a joint FAO.
4. How Agricultural Index Insurance Can Promote Risk Management and Resilience in Developing Countries.
<https://basis.ucdavis.edu/agricultural-index-insurance-economic-development>
5. Schweizer Hagel - SWISS AGRO INDEX. (n. d.).
<https://swissagroindex.hagel.ch/hailrisk>
6. Ellis E. (2017). Willingness to pay for index based crop insurance in Ghana. Asian Economic and Financial Review 700–721.
6. International Institute for Applied Systems Analysis (2018). Agricultural crop insurance in Switzerland, 2018, Switzerland.
7. Dick W. J. A. & Wang W. (n.d.). Government interventions in agricultural insurance. Agriculture and Agricultural Science Procedia 4–12.
<https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2010.09.002>
8. USAID [From the American people]. (2014, February). Index Insurance: Building Agricultural Resilience to Climate Variability and Change. usaid.gov. Retrieved March 2, 2023, from https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00KJXQ.pdf
9. Mushai A. (2008). Innovations in agricultural insurance: implications for food security and development in poor countries of the south. Africanus 15-28.
10. Marshall B., Alain de J., Juan Q. (2010). Providing index-based insurance to smallholders: Recent progress and future promise. CEGA at University of California at Berkley
11. Smith V.H. & Glauber J.W. (2012). Agricultural insurance in developed countries: where have we been and where are we going? Applied Economic Perspectives and Policy, 363-390.
12. Burgaz Moreno F.J. & European Parliament. (2010). The Spanish agricultural insurance scheme national experiences and recommendations looking at the cap post 2013: note. European Parliament. Retrieved March 2 2023 from.
http://www.library.ep.ec/rep/10-PolicyDepartmentPublications/STCO/AGRI/pe438593_en.pdf.
13. Meuwissen M.P., M. Mey Y. de & Van Asseldonk M. (2018). Prospects for agricultural insurance in Europe. Agricultural Finance Review. Retrieved March 2 2023 from.
https://nls.ldls.org.uk/welcome.html?ark:/81055/vdc_100059139523.0x000064.
14. UNCTAD. (1994). Agricultural insurance in developing countries (Rev. 1).
15. <https://mst.gov.az/>

X.A. Gafarli

Ph.D. student of the Agricultural Research Center

**Index insurance in the agricultural field:
a view of world experience and implementation possibilities in Azerbaijan**

Abstract

The article examines the essence of agrarian insurance, its working mechanisms and its application in different countries of the world. Special attention is paid to issues related to index insurance in agriculture. The features and directions of application of indexed insurance are explained. The practices of applying indexed insurance are analyzed. Assessments are being made regarding the possibilities of applying indexed agricultural insurance in Azerbaijan.

Keywords: *agrarian field, insurance, risks, index insurance, index insurance application practices.*

X.A. Гафарли

Докторант Центра аграрных исследований

**Индексное страхование в сельскохозяйственной сфере:
взгляд на мировой опыт и возможности реализации в Азербайджане**

Резюме

В статье рассматривается сущность аграрного страхования, механизмы его работы и применение в разных странах мира. Особое внимание уделено вопросам, связанным с индексным страхованием в сельском хозяйстве. Объяснены особенности и направления применения индексированного страхования. Анализируется практика применения индексированного страхования. Проводятся оценки возможностей применения индексированного сельскохозяйственного страхования в Азербайджане.

Ключевые слова: *аграрная отрасль, страхование, риски, индексное страхование, практика применения индексного страхования.*

UOT: 338.43, 338.512: 636/637

BİOLOJİ AKTİVLƏR ÜZRƏ MƏSRƏFLƏRİN KAPİTALLAŞDIRILMASI ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Vüqar Muxtar oğlu Mehdiyev, i.ü.f.d., dosent

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,

“Mühasibat uçotu və audit” kafedrası

e-mail: vugarmehdiyev@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə bioloji aktivlərin iqtisadi mahiyyəti açıqlanmaqla onların mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş və bunların əsasında mühasibat uçotunun bu sahəsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Müəllif tərəfindən bioloji aktivlərlə əlaqədar olan biznes-təsərrüfat əməliyyatlarının, həmçinin də onlarla bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının uçotuna dair kifayət qədər elmi araşdırmaların olmadığı qeyd edilmiş və uçotun bu sahəsinin tədqiqatına ciddi ehtiyac olduğu vurğulanmışdır. Burada bioloji aktivlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri, bu sahədə baş verə biləcək biznes-təsərrüfat əməliyyatlarının məzmunu və onların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydaları şərh edilmişdir. Bu zaman ayrı-ayrı biznes-təsərrüfat əməliyyatlarına dair yeni mühasibat müxabirləşmələri tərtib edilərək bu proseslərdə beynəlxalq standartların əlaqədar müddəalarının istifadə edilməsi məsələlərinə şərh verilmişdir. Sonda tədqiqat işindən alınmış nəticələr göstərilmiş, həmçinin uçotun bu sahəsinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** bioloji aktivlər, məsrəflərin kapitallaşdırılması.*

Giriş

Mövzunun aktuallığı bioloji aktivlərin və onlarla bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının uçotunun elmi ədəbiyyatlarda kifayət qədər araşdırılmaması ilə bağlıdır. Bu kontekstdə ölkəmizdə mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının geniş tətbiq edilməkdə olduğu müasir dövrdə bioloji aktivlərlə bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyətinin və onlar üzrə müəssisədə baş verə biləcək biznes-təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi məsələlərinin araşdırılmasına və mühasibat uçotunun bu sahəsinin təkmilləşdirilməsi yollarının göstərilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Tədqiqat işinin məqsədi bioloji aktivlərlə bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının mühasibat uçotunda müasir beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun şəkildə əks

etdirilməsi məsələlərinin araşdırılmasından və buna dair təkmilləşdirmə təkliflərinin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifəsi mühasibat uçotunun müvafiq sahəsinə aid mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi əsasında bioloji aktivlərlə bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının araşdırılması və onların sintetik və analitik uçotu məsələlərinin işlənməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı üzrə müasir dövrə aid olan normativ-hüquqi bazaya, Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına, həmçinin də iqtisad elminin bu sahəsi üzrə məşhur iqtisadçı alimlərin müvafiq əsərlərinə əsaslanaraq müşahidə, iqtisadi təhlil, yekunlaşdırma və sintez metodlarından istifadə edilməklə bioloji aktivlərlə bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının təhlil edilərək araşdırılmasından, bunların əsasında uçotun müvafiq sahəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri müəssisə və təşkilatlarda bioloji aktivlər üzrə məsrəflərin uçotunun müasir beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təşkil edilməsində, həmçinin də ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan tələbələr tərəfindən mühasibat uçotunun dərinədən öyrənilməsində istifadə edilə bilər.

Uzunmüddətli aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarına qısa baxış

Məlumdur ki, kapitallaşdırma əməliyyatları dedikdə, hər hansı bir uzunmüddətli aktiv obyektinin yaradılması proseslərində baş verən məsrəf əməliyyatları başa düşülür. Məhsulun maya dəyərinə aid edilən xərclərdən fərqli olaraq kapitallaşdırılan məsrəflərin baş verməsi nəticəsində yeni məhsul, iş və ya xidmət yaranmır, bunun əvəzində isə uzunmüddətli aktiv obyektini yaradılır. Kapitallaşdırılan məsrəflər uzunmüddətli aktiv obyektinin satın alınmaqla əldə edilməsi, daşınıb gətirilməsi, tikinti-quraşdırma işlərinin vasitəsi ilə yaradılması və digər bu kimi proseslərdə baş verən və obyektin dəyərinə daxil edilən məsrəflərdən ibarət olur.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda kapitallaşdırma əməliyyatları bir qayda olaraq qeyri-maddi aktivlərə, torpaq, tikili, avadanlıq obyektlərinə şamil edilərək onların əsasında araşdırılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi inkişafın müasir dövründə müəssisədə qeyri-maddi aktivlər, torpaq, tikili və avadanlıqlardan başqa, bioloji aktivlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatları da baş verə bilər. Belə kapitallaşdırma əməliyyatlarının həm iqtisadi mahiyyəti, həm də mühasibat uçotunda əks etdirilməsi xüsusiyyətləri digər kapitallaşdırma əməliyyatlarına oxşar olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Müəssisədə mövcud olan uzunmüddətli aktiv növlərinin uçotuna aid olan müxtəlif tipli məsələlər bir sıra iqtisadçı alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır [5; 7; 10]. Həmçinin onlardan bəzilərinin əsərlərində uzunmüddətli aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması məsələləri də tədqiq edilmişdir [9; 11; 12]. Buna baxmayaraq, bioloji aktivlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatlarının uçotuna aid kifayət qədər tədqiqatlar aparılmamışdır. Ona görə də belə kapitallaşdırma əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi xüsusiyyətlərinin burada nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur. Bunun üçün əvvəlcə bioloji aktivlərlə əlaqədar olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyətinə baxılmalı, onların xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılmalı, sonra isə bunlara istinad edilməklə müvafiq əməliyyatların uçotu məsələləri tədqiq edilməlidir.

Bioloji aktivlərlə əlaqədar olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti

Bioloji aktivlərə aid olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti hər şeydən əvvəl bu aktiv qrupunun iqtisad elmində indiyədək formalaşmış təsnifatına əsaslanır. Bütün iqtisadi ədəbiyyatlarda verilmiş təsnifatlarda bioloji aktivlər iki qrupa bölünür: bitkilər və heyvanlar. Bitkilər qrupuna yaşından asılı olmayaraq mədəni çoxillik əkmələr, bütün növ meyvə və giləmeyvə çoxillik əkmələri (ağaclar və kollar), küçələrdə, meydanlarda, parklarda, bağlarda, müəssisələrin ərazi bağçalarında, yaşayış binalarının həyətlərində və bu kimi başqa yerlərdə əkilən yaşıllaşdırma və dekorativ çoxillik əkmələr, qumsallığın və sahillərin bərkidilməsi məqsədi ilə əkilən çoxillik əkmələr, elmi-tədqiqat institutlarında, botanika bağlarında və bu kimi başqa yerlərdə tədqiqat və digər məqsədlər üçün əkilən çoxillik əkmələr aiddir [8; s. 57-58]. Taxıl, pambıq, günəbaxan, tərəvəz və bostan bitkiləri kimi birillik bitkilər bioloji aktivlərə aid edilmir və onlar uçotda qısamüddətli cari aktivlər qismində əks etdirilir.

Heyvanlar qrupu iki alt-qrupa bölünür: 1) məhsuldar heyvanlar, 2) işçi heyvanlar. Məhsuldar heyvanlar alt-qrupuna süd və bala verən damazlıq inəklər, camışlar, qoyunlar və keçilər, bala verən madyan atlar, dəvələr, marallar, donuzlar, döllük buğalar, kəllər, ayğırılar, nərlər, qabanlar, qoçlar, təkələr və digər bu kimi məhsul (süd, ət və ya bala) verən heyvanlar aiddir. İş heyvanlarına isə müəssisənin istehsalat və təsərrüfat proseslərində hər hansı bir işi yerinə yetirən heyvanlar aid edilir. Bunlara misal olaraq minik və ya yük daşımaq üçün istifadə edilən atları (o cümlədən idman atları), öküzləri, dəvələri və digər bu kimi heyvanları göstərmək olar. Burada mühasibat uçotu nöqtəyindən ciddi hesab edilən məsələlərdən biri budur ki, cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar bioloji aktivlər qrupuna daxil edilmir və müəssisənin qısamüddətli cari aktivlərinin tərkibində uçota alınır. Lakin həmin heyvanlar böyüdükdə və müəyyən yaşa çatdıqda məhsuldar heyvanlara və ya iş heyvanlarına çevrilirlər və bu prosesin də nəticəsində bioloji aktivlər qrupuna daxil edilirlər ki, bununla da müəssisənin qısamüddətli aktivləri sırasından çıxarılaraq uzunmüddətli aktivlərə aid edilirlər. Belə bir vəziyyət heyvanların yaş qrupları üzrə uçotunun aparılması zərurətini meydana gətirir. Həmçinin də onların çəki artımının da uçotu aparılır.

Məhsuldar heyvanlara aid olan məsrəflərin kapitallaşdırılması xüsusiyyətləri

Məhsuldar heyvanlar üzrə məsrəflərin özünəməxsus iqtisadi mahiyyəti var. Belə heyvanların təsərrüfata verdiyi məhsulu iki qrupa bölmək lazımdır: 1) cari məhsul, 2) uzunmüddətli strateji məhsul. Göründüyü kimi, məhsuldar heyvanlar təsərrüfatda mövcud olduğu müddətdə ikili funksiya yerinə yetirir. Bir tərəfdən özlərinin cari fəaliyyətində süd, yun, bala və s. kimi cari məhsullar istehsal edir, digər tərəfdən isə bu proseslərdə mövcud formalarını saxlayaraq böyüyür, çəkirlərini artırır, inkişaf edir və gələcək illər üçün həm cari məhsul vermək qabiliyyətini saxlayır, həm də ət, gön-dəri və sümük kimi strateji (perspektiv) məhsulların istehsalı üçün ehtiyat yaradırlar. Bu proseslərə iqtisadi prizmadan baxmaqla onları diqqətlə nəzərdən keçirib təhlil etdikdə, aydın olur ki, məhsuldar heyvan bir istehsal vahidi olmaq etibarlı ilə elə bir uzunmüddətli aktiv obyektidir ki, onun təsərrüfata verdiyi cari məhsulla strateji məhsulun ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi və hər birinin maya dəyərini məhsulun heyvandan alınmış olduğu hesabat dövrünə aid edilməsi vacibdir. Belə olduğu halda məhsuldar heyvana aid olan xərc və məsrəflərin iki istiqamətə bölünməsi zərurəti meydana

gəlir və onlardan da birincisi cari məhsula aid edilən məsrəflərdir ki, hər ay mütəmadi olaraq hesablanmaqla cari məhsulun maya dəyərinə aid edilməli, ikincisi isə strateji məhsul üçün nəzərdə tutularaq heyvanın təsərrüfatda mövcud olduğu dövr ərzində yığılaraq kapitallaşdırılmalıdır. Həmin kapitallaşdırılan məsrəflərin cəmi məbləği heyvan təsərrüfatdan çıxarıldıqda onun son maya dəyərinə aid ediləcəkdir. Buradan belə çıxır ki, cari məhsulun yetişdirilməsi və alınmasına çəkilən məsrəflərin cari xərclərə aid edilməsi, uzunmüddətli strateji məhsulun yetişdirilməsi və alınmasına çəkilən məsrəflərin isə kapitallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Qeyd edildiyi kimi, məhsuldar heyvanlardan alınan cari məhsula süd, bala və yun, uzunmüddətli strateji məhsula isə ət, gön-dəri və sümük aid edilir. Məhsuldar heyvanlara aid edilən iribuynuzlu mal-qaradan bala ildə bir dəfə olmaqla, süd isə mövsüm ərzində hər gün mütəmadi olaraq alınır. Həmçinin bu qrupa daxil olan xırdabuynuzlu heyvanlardan bala və yun ildə bir dəfə, süd isə mövsüm ərzində hər gün alınır. Belə heyvanlardan ət almaq üçün onları bir neçə il bəsləmək lazım gəlir. Bu müddətdə onlar mütəmadi olaraq cari məhsul da verirlər. Ona görə də bu tipli məhsuldar heyvanlardan alınan süd, bala və yun məhsullarına aid olan məsrəflərin cari məsrəflər kimi, ət, gön-dəri və sümük məhsullarına aid olan məsrəflərin isə kapitallaşdırma məsrəfləri kimi tanınması məqsədəuyğun hesab edilir. Əgər ət, gön-dəri və sümük məhsullarının əldə edilməsinə çəkilən məsrəfləri cari məsrəflərə aid etsək, onda hər bir məsrəfin özünə uyğun olan məhsuldan əldə edilən gəlirlə müqayisə edilməsi prinsipi, həmçinin məsrəf və gəlirlərin müvafiq zaman kəsiyinə aid edilməsi prinsipi pozulmuş olacaq.

Burada ümumi məsrəflərin proporsional qaydada iki yerə bölünməsi üçün müxtəlif yanaşmalar ola bilər və müxtəlif hesablamalar tətbiq edilə bilər. Məsələn, bu işi subyektin öz ixtiyarına buraxmaq olar, yaxud elmi-tədqiqat heyvandarlıq institutu tərəfindən müxtəlif əmsal və faizlər təklif edilə bilər. Tutaq ki, süd və bala verən inək üçün çəkilən məsrəflərin 50 faizini süd məhsuluna, 20 faizini balaya aid etməklə cari xərclər kimi, 30 faizini isə ət məhsuluna aid etməklə kapitallaşdırılan məsrəflər kimi tanımaq olar. Qeyd edək ki, iqtisad elmində xərc və məsrəflərin bir neçə məhsul arasında bu tipli bölüşdürülməsinə dair nümunələrə rast gəlmək olur. Məsələn, bir buzovun doğulduğu zaman maya dəyəri şərti olaraq 1 sentner südün maya dəyərinə, yaxud inəyin saxlanması məsrəflərinin 10 faizinə bərabər götürülə bilər [6; s. 161].

Məhsuldar heyvanların əldə edilməsi və bəslənib saxlanması məsrəflərinin kapitallaşdırılması, yaxud xərclərə aid edilməsi məsələləri mübahisə doğura bilər. Hər bir məhsuldar heyvan öz dəyərinin müəyyən hissəsini təsərrüfata verdiyi yeni məhsulla ödəyir, dəyərin qalan hissəsi isə heyvanın təsərrüfatda mövcud olduğu dövrdə ildən-ilə keçərək kapitallaşdırılmış dəyər formasını saxlayır. Heyvanın təsərrüfatda mövcud olması müddəti başa çatdıqda, yəni satıldıqda və ya kəsimə verildikdə, həmin heyvan üzrə kapitallaşdırılan dəyərin bütövlükdə məbləği satışın və ya məhsulun maya dəyərinə aid edilir. Ona görə də təklif edirik ki, məhsuldar heyvanların təsərrüfata verdiyi cari məhsullara aid olan məsrəflər həmin məhsulların maya dəyərinə daxil edilərək cari xərc kimi tanınsın, digər məsrəflər isə kapitallaşdırılsın. Burada belə məsrəflərin tanınması proseslərinin reallaşdırılması üçün xüsusi təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin aparılması və məsrəflərin cari xərclərlə kapitallaşdırma məsrəfləri arasındakı bölgüsü əmsallarının işlənilib hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu halda kapitallaşdırılmış məsrəflərin amortizasiya olunması və ya amortizasiya olunmayaraq get-gedə artırılması, il ərzində yığılmış kapitallaşdırma məsrəflərinin ilin sonunda heyvanın balans dəyərinin üzərinə əlavə edilməsi və məhsuldar heyvanın qalıq dəyərinin hesabına bilməsi üçün lazım olan analitik informasiyalar işlənməlidir.

Bu halda bir baş məhsuldar heyvandan alınan məcmu gəlirin məbləği onun təsərrüfatda mövcud olduğu bütün dövr ərzində verdiyi cari məhsulun satışından gələn gəlirlərlə təsərrüfatdan çıxarıldıqda alınmış gəlirlərin cəminə bərabər olacaqdır. Həmin məcmu gəlirin alınması üçün çəkilən məsrəflərin məbləği isə müvafiq dövrdə cari məhsula aid edilmiş məsrəflərlə strateji məhsula aid edilərək kapitallaşdırılmış məsrəflərin birgə məbləğinə bərabər olacaqdır.

İşçi heyvanlara aid olan məsrəflərin kapitallaşdırılması xüsusiyyətləri

İşçi heyvanlara aid edilən məsrəflərin kapitallaşdırılması nəzəri baxımdan məhsuldar heyvanlara nisbətən bir qədər sadə xüsusiyyətlərə malikdir, çünki onların bir qismi (məsələn, atlar və itlər) məhsuldar heyvanlardan fərqli olaraq təsərrüfatda mövcud olduğu dövrdə heç bir məhsul vermir, digər qismi isə (məsələn, öküzlər və dəvələr) yalnız strateji məhsul verə bilər. Ona görə də işçi heyvanlara aid olan məsrəflərin tam həcmdə kapitallaşdırılması üçün əlverişli şərait mövcud olur. Bununla yanaşı, məhsuldar heyvanlardan fərqli olaraq işçi heyvanların amortizasiya olunan uzunmüddətli aktivlərə aid olması məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatları ilə amortizasiyanın hesablanması məsələlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə diqqət mərkəzində saxlanmasını şərtləndirir. İşçi heyvanlara dövr ərzində hesablanmış amortizasiyanın məbləği onların yerinə yetirdiyi işlərin maya dəyərinə daxil edilən müvafiq məbləği xarakterizə edir. Burada amortizasiya ilə kapitallaşdırma arasında əks əlaqənin mövcud olduğu aydın görünür. Belə ki, hər hansı bir uzunmüddətli aktiv obyektinə, o cümlədən də burada sözügedən işçi heyvana aid edilən məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatları onun dəyərini artırır, amortizasiyanı isə azaldır.

Bütün şərh edilənləri ümumiləşdirərək heyvandarlıq təsərrüfatlarında məsrəf və gəlirlərin mühasibat uçotunda Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının (MHBS) prinsipləri üzrə əks etdirilməsi məqsədi ilə aşağıdakıları təklif edirik:

1) Həm uzunmüddətli strateji, həm də cari məhsul verən məhsuldar heyvanların əldə edilməsi və bəslənməsi məsrəflərinin bir hissəsinin proporsional qaydada cari məhsulun məsrəflərinə aid edilərək xərclərə silinməsi, digər hissəsinin isə kapitallaşdırılaraq uzunmüddətli strateji məhsulun əldə ediləcəyi vaxta saxlanılması məqsədəuyğun hesab edilir.

2) Yalnız uzunmüddətli strateji məhsul verən məhsuldar heyvanların əldə edilməsi və bəslənməsinə aid edilən bütün məsrəflərin subyektin cari xərclərinə birbaşa aid edilməyərək tam həcmdə kapitallaşdırılması məqsədəuyğundur.

3) İşçi heyvanların əldə edilməsi və bəslənməsinə aid edilən məsrəflərin tam həcmdə kapitallaşdırılması məqsədəuyğundur.

4) İl ərzində hər bir heyvan üzrə kapitallaşdırılmış məsrəflərin ilin sonunda onun balans dəyərinə aid edilməsi (balans dəyərinin artırılması), həmin heyvanlar diri satıldıqda və ya kəsimə verildikdə isə onlar üzrə kapitallaşdırılmış məsrəflərin alınmış məhsulun maya dəyərinə silinməsi məqsədəuyğundur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kapitallaşdırılan məsrəflərin məbləğləri heyvanların balans dəyərini artırır. Məhsuldar heyvanların dəyəri amortizasiya olunmur, çünki belə heyvanlara çəkilən məsrəflər son nəticədə onlardan alınmış məhsulun maya dəyərinə aid edilir. İşçi heyvanlar isə amortizasiya olunur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tələblərinə görə, müəssisədə mövcud olan məhsuldar heyvanlar amortizasiya olunmur, iş heyvanları isə dəyərini 20 faizindək amortizasiya olunur. Həmçinin istismar vaxtı çatmayan çoxillik əkmələr amortizasiya olunmur, istismarda olanlar isə dəyərini 20 faizindək amortizasiya olunur (*Maddə 114*) [1; s. 173-174].

Bioloji aktivlərlə əlaqədar olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının uçotu

Müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinin tərkibində “Bioloji aktivlər” adlanan ayrıca qrupun meydana gəlməsi mühasibat uçotunun bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq beynəlxalq standartlar üzrə inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bioloji aktivlərin iqtisadi mahiyyəti iki beynəlxalq standartın təsiri altında formalaşır. Bunlar “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li MUBS (Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı) və “Kənd təsərrüfatı” adlı 41 №-li MUBS-dir. 41 №-li MUBS-nin 5-ci maddəsində bioloji aktivlər belə xarakterizə olunur: “Bioloji aktiv canlı heyvan və ya bitkidir” [4; s. 2].

16 №-li MUBS-nin 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu standart bar verən bitkilər istisna olmaqla kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə aid olan bioloji aktivlərə tətbiq edilmir. Həmin maddənin (b) bəndində isə belə göstərilir: “Bu standart bar verən bitkilərə tətbiq olunur, lakin bar verən bitkilərdən alınan məhsullara tətbiq edilmir” [4; s. 1]. Buradan belə çıxır ki, həm bar verən bitkilərin, həm də yerdə qalan digər bioloji aktivlərin uçotu məsələləri 16 №-li MUBS-nin tələbləri ilə tənzimlənə bilər.

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sahəsində mövcud olan beynəlxalq standartların ölkəmizdə əlverişli şəkildə tətbiq edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”nın “Beynəlxalq Standartlara uyğun olaraq müəyyən edilmiş mühasibat uçotunun Hesablar Planının konseptual əsasları” adlanan 9-cu bölməsində verilmiş Mühasibat Uçotu Subyektləri üçün Hesablar Planında bioloji aktivlər üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının uçotda əks etdirilməsi üçün hər hansı bir hesab nəzərdə tutulmamışdır [2; s. 13]. Həmin Hesablar Planının bioloji aktivlərin uçotuna aid olan hesabların görüldüyü hissəsi aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur (*Cədvəl 1*).

Cədvəl 1. Mühasibat uçotu subyektləri üçün Hesablar Planında bioloji aktivlərə aid olan hesablar

Maliyyə hesabatının maddəsi	Hesabın nömrəsi	Subhesabın nömrəsi	Adı
13			Bioloji aktivlər
	131		Bioloji aktivlərin dəyəri
		131-1	Bitkilərin dəyəri
		131-2	Heyvanların dəyəri
	132		Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri
		132-1	Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya
		132-1-1	Bitkilər üzrə yığılmış amortizasiya
		132-1-2	Heyvanlar üzrə yığılmış amortizasiya
		132-2	Bioloji aktivlər üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		132-2-1	Bitkilər üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
		132-2-2	Heyvanlar üzrə qiymətdəndüşmə zərərləri
14			Təbii sərvətlər

Cədvəldən göründüyü kimi, mühasibat uçotu subyektləri üçün hal-hazırda qüvvədə olan Hesablar Planının “Bioloji aktivlər” adlı 13-cü maddəsində bioloji aktivlərin dəyərinin uçotu üçün 131 №-li “Bioloji aktivlərin dəyəri” sintetik hesabı, onların amortizasiyası və qiymətdəndüşməsi zərərlərinin uçotu üçün 132 №-li “Bioloji aktivlər üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri” sintetik hesabı və müvafiq olaraq onlara aid olan subhesablar vardır. Cədvəldə növbəti sətirdə “Təbii sərvətlər” adlı 14-cü maddənin yerləşməsi burada bioloji aktivlərə aid olan digər sintetik hesabın olmadığını göstərir. Bu halda kapitallaşdırma əməliyyatlarının uçotu üçün yeni sintetik hesabın yaradılması zərurəti meydana çıxır. Bu hesab 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabı ola bilər. Fikrimizcə, müəssisədə baş verə biləcək bütün kapitallaşdırma əməliyyatlarının mühasibat uçotunda öz məzmununa və iqtisadi mahiyyətinə uyğun şəkildə daha ətraflı əks etdirilməsi məqsədi ilə “Mühasibat uçotu subyektləri üçün Hesablar Planına” 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabının daxil edilməsi məqsəduyğundur. Bu halda mühasibat uçotu subyektlərində bioloji aktivlərlə əlaqədar olan kapitallaşdırma əməliyyatlarının sintetik uçotu 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında aparılacaqdır. Bu hesabın debetində bioloji aktivlər qrupuna aid edilən əmlakın yeni yaradılması, müəssisəyə daxil edilməsi, satın alınması, gətirilməsi və bunlarla bağlı olan digər məsrəflərin məbləği, kreditində isə hər bir bioloji aktiv vahidi üzrə kapitallaşdırma prosesləri başa çatdıqca həmin vahidə aid olan kapitallaşdırma məsrəflərinin məcmusu, yəni həmin bioloji aktiv obyektinin uçotda tanınan ilk dəyəri əks etdiriləcəkdir. Bioloji aktivlər üzrə baş vermiş kapitallaşdırma məsrəfləri hər bir təsərrüfat əməliyyatının öz xarakterik xüsusiyyətinə uyğun olaraq müxtəlif hesabların kreditində əks etdirilir. Belə ki, bioloji aktivin malsatan təşkilatdan satın alınması üzrə məsrəflər 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabının debetində, onların dəyərinin uzun müddətdə və ya qısa müddətdə ödəniləcəyindən asılı olaraq 431 №-li “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları” və ya 531 №-li “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” sintetik hesabının kreditində əks etdirilir. Bioloji aktivin əldə edilməsi, təsərrüfata gətirilməsi və yaradılmasına çəkilən digər məsrəflər 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabının debetində və məsrəflərin növlərindən asılı olaraq müxtəlif hesabların kreditində əks etdirilir. Bu zaman material məsrəfləri (yem, gübrə, dərmanlar, yanacaq və s.) 201 №-li “Material ehtiyatları” sintetik hesabının, əmək ödənişi məsrəfləri 533 №-li “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” sintetik hesabının, hesablanmış müvafiq sosial sığorta məsrəfləri 522 №-li “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” sintetik hesabının, bəzi digər məsrəflər üzrə müxtəlif kreditorlara yaranmış borclar 538 №-li “Digər qısamüddətli kreditor borcları” sintetik hesabının və bu kimi başqa hesabların kreditində əks etdirilir. Digər kapitallaşdırma obyektlərində olduğu kimi, burada da hər bir bioloji aktiv obyektinə üzrə məsrəf əməliyyatları bir-birindən ayrı şəkildə olmaqla elə qeyd edilməlidir ki, çoxsaylı bioloji aktivlərdən hər hansı biri üzrə kapitallaşdırma prosesi başa çatdıqda, həmin bioloji aktiv obyektinin ilk dəyərini hesablamaq və bunu müvafiq bioloji aktivin kapitallaşdırılması üzrə analitik uçot informasiyaları ilə üzləşdirmək mümkün olsun.

Hər bir bioloji aktiv vahidi üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması prosesi başa çatdıqda həmin obyektin müvafiq uzunmüddətli aktiv növü kimi tanınması əməliyyatı 131 №-li “Bioloji aktivlərin dəyəri” sintetik hesabının debetində və 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabının kreditinə yazılır. Bu müxabirləşmə müvafiq bioloji aktiv vahidi üzrə kapitallaşdırma prosesinin başa çatdığını və onun müvafiq uzunmüddətli aktiv kimi tanındığını

göstərir. Bioloji aktivlərlə bağlı olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarına dair mühasibat müxabirləşmələri müfəssəl formada **Cədvəl 2**-də verilir.

Cədvəldə verilmiş müxabirləşmələrdən göründüyü kimi, hər bir bioloji aktiv vahidinin əldə edilməsi və müəssisəyə mədaxil edilməsində çəkilən bütün məsrəflərin kapitallaşdırılması üzrə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” sintetik hesabının debetində əks etdirilməklə burada kapitallaşdırma prosesinin sonunadək toplanır və müvafiq bioloji aktiv vahidi üzrə kapitallaşdırma prosesi başa çatdıqda həmin məbləğlərin toplusu bu hesabın kreditindən 131 №-li “Bioloji aktivlərin dəyəri” sintetik hesabının debetinə keçirilir və bununla da sözügedən bioloji aktiv vahidi mühasibat uçotunda bu dəyərlə əks etdirilir.

Cədvəl 2. Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarına dair mühasibat müxabirləşmələri

№	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşmə	
		D-t	K-t
1.	Bioloji aktivlərin malsatan təşkilatdan satın alınması üzrə məsrəflərin uzunmüddətli kreditör borcu hesabına kapitallaşdırılması	133	431
2.	Bioloji aktivlərin malsatan təşkilatdan satın alınması üzrə məsrəflərin qısamüddətli kreditör borcu hesabına kapitallaşdırılması	133	531
3.	Bioloji aktivlərin yeni əldə edilməsi və bəslənib saxlanmasına çəkilən yem, gübrə, dərmanlar, yanacaq və digər bu kimi material məsrəflərin kapitallaşdırılması	133	201
4.	Bioloji aktivlərin yeni əldə edilməsi və bəslənib saxlanmasına çəkilən əmək ödənişi məsrəflərin kapitallaşdırılması	133	533
5.	Bioloji aktivlərin yeni əldə edilməsi və bəslənib saxlanmasına çəkilən sosial sığorta məsrəflərinin kapitallaşdırılması	133	522
6.	Bioloji aktivlərin yeni əldə edilməsi və bəslənib saxlanmasına çəkilən bəzi digər məsrəflərin kapitallaşdırılması	133	538
7.	Bioloji aktivlərin yeni əldə edilməsi və bəslənib saxlanması proseslərində təhtəhsab şəxslərin vasitəçiliyi ilə ödənilmiş məsrəflərin kapitallaşdırılması	133	241
8.	Bioloji aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması prosesinin başa çatması və onların təsərrüfata mədaxil edilməsi	131	133

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bir çox hallarda çoxsaylı bioloji aktiv vahidləri müəssisəyə toplu şəkildə birdəfəlik daxil olur. Məsələn, müəssisə cins heyvanların yetişdirilməsi və satışı ilə məşğul olan şirkətdən bir təsərrüfat əməliyyatı ilə 100 ədəd südverən keçi satın alır və onların təsərrüfata gətirilməsi üçün müxtəlif çeşidli xərclər çəkir. Bu halda belə məhsuldar heyvanların hər birinin fərqli alış qiymətləri və ayrı-ayrı xarakterik göstəriciləri ola bilər. Onların satın alınması, təsərrüfata daşınıb gətirilməsi və bununla əlaqədar olan xərclərin uçotu elə qurulmalıdır ki, hər bir keçinin ilkin dəyərini hesablamaq mümkün olsun və onlara fərdi inventar nömrələri verilməklə analitik uçotda ayrı-ayrı bioloji aktiv vahidləri kimi qeyd edilsin.

Nəticə və təkliflər

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müəssisənin digər uzunmüddətli aktivləri kimi bioloji aktivlərlə əlaqədar olan məsrəflərin müəssisənin cari xərclərinə aid edilməyərək kapitallaşdırılması məqsədəuyğundur. Müəssisədə mövcud olan bioloji aktiv obyektlərin mühasibat uçotunun düzgün təşkil edilməsi üçün ilk növbədə bu aktiv növlərinin iqtisadi mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri, sonra isə bu sahə üzrə müasir dövrdə fəaliyyətdə olan normativ və hüquqi baza, həmçinin də mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tələbləri və əlaqədar müddəaları nəzərə alınır.

Bioloji aktivlər üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının sintetik uçotunun hər bir bioloji aktiv vahidi üzrə ayrı-ayrılıqda aparılması, kapitallaşdırma prosesi başa çatdıqda isə həmin obyekt üzrə baş vermiş bütün məsrəflərin yekunlaşdırılaraq ilkin dəyərinin hesablanması və obyektin müəssisədə mövcud olan bioloji aktivlər sırasına keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bununla da müəssisədə mövcud olan hər bir bioloji aktiv obyektini üzrə analitik uçotun da aparılması və belə uçot prosesinin davamlı şəkildə obyektin müəssisədə mövcud olmasının son tarixinədək davam etdirilməsi məqsədəmüvafiqdir. Tədqiqat işində bu proseslərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi metodikası təqdim edilmişdir.

Bizim fikrimizcə, bioloji aktivlərlə əlaqədar olan məsrəflərin kapitallaşdırılması əməliyyatlarının uçotunun əlverişli qaydada aparılması və bu sahədə formalaşmış uçot informasiyalarının işlənməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün Hesablar Planına 133 №-li “Bioloji aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” adlı yeni sintetik hesabın daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Təklif edirik ki, bu sintetik hesab müəssisədə baş verə biləcək bütün kapitallaşdırma əməliyyatlarının mühasibat uçotunda öz məzmununa və iqtisadi mahiyyətinə uyğun şəkildə daha ətraflı əks etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu subyektləri üçün Hesablar Planına” daxil edilsin.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. 2019-cu il 1 fevral tarixinədək edilmiş düzəlişlərlə. Bakı, “BESTPACK” Mətbəəsi, 2019-cu il, 276 s.
2. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 30 yanvar 2017-ci il tarixli, Q-1 sayılı qərarı, 111 s.
3. “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li MUBS. <https://maliyye.gov.az>
4. “Kənd təsərrüfatı” adlı 41 №-li MUBS. <https://maliyye.gov.az>
5. Abbasov Q.Ə. Mühasibat uçotu. Dərslik və metodik vəsait. Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2017. 528 s.
6. Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B., Verdiyev İ.A. Kənd təsərrüfatında mühasibat (idarəetmə) uçotu. Dərslik. ADAU-nun mətbəəsi. Gəncə-2012, 241 s.
7. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya. Rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2010, 762 s.
8. Əhmədov E. Bələdiyyələrdə mühasibat uçotunun təşkili. Bakı, 2019, 217 s.

9. Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A. Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş (GAAP və İFRS əsasında). Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-poliqrafiya Mərkəzi, 2011, 280 s.
10. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 524 s.
11. David Alexander, Christopher Nobes. Financial accounting. An international itroduction. Fifth edition. Pearson Education Limited, 2013, 508 p.
12. Michael Jones. Accounting. Third edition. University of Bristol, 2013, 740 p.

Ph.D., Associate Professor, V.M. Mehdiyev
Azerbaijan University of Cooperation

Improving the accounting for cost capitalization transactions on biological assets

Abstract

The article explains the economic nature of biological assets, analyzes the current state of their accounting, and examines the issues of improving this area of accounting based on them. As biological assets are a part of the long-term assets of the enterprise, a number of characteristic business operations related to them may occur. Taken as a whole, the accounting issues of biological assets have been examined in the context of accounting and analytical procedures typical for other types of long-term assets existing in the enterprise and their characteristic features have been shown. The author pointed out that there are not enough scientific studies on the accounting of business transactions related to biological assets, as well as the capitalization of costs related to them, and it was emphasized that there is a serious need for research in this area of accounting. Here, the economic nature, characteristic features of capitalization operations related to biological assets, the content of business operations that may occur in this area, and the rules for their reflection in accounting are explained. At this time, new accounting correspondences for separate business operations were drawn up, and the issues of using the relevant provisions of international standards in these processes were explained. At the end, the results obtained from the research work were shown, and also suggestions were given for the improvement of this area of accounting.

Keywords: *biological assets, capitalization of costs.*

Д.ф.э.н., доцент В.М. Мехдиев
Азербайджанский Университет Кооперации

Совершенствование учета операций капитализации затрат по биологическим активам

Резюме

В статье объясняется экономическая сущность биологических активов, анализируется современное состояние их учета, а также на их основе рассматриваются вопросы совершенствования этой области бухгалтерского учета. Поскольку биологические активы являются частью долгосрочных активов предприятия, с ними может осуществляться ряд характерных хозяйственных операций. В целом вопросы учета биологических активов рассмотрены в разрезе учетно-аналитических процедур, характерных для других видов долгосрочных активов, существующих на предприятии, и показаны их характерные особенности. Автор указал на недостаточное количество научных исследований по вопросам учета хозяйственных операций, связанных с биологическими активами, а также капитализации затрат, связанных с ними, и подчеркнул, что существует серьезная потребность в исследованиях в этой области бухгалтерского учета. Здесь разъясняются экономическая сущность, характерные особенности операций капитализации, связанных с биологическими активами, содержание хозяйственных операций, которые могут иметь место в этой сфере, и правила их отражения в бухгалтерском учете. В это время были составлены новые бухгалтерские корреспонденции по отдельным хозяйственным операциям, а также разъяснены вопросы использования соответствующих положений международных стандартов в этих процессах. В конце были показаны результаты, полученные в результате исследовательской работы, а также даны предложения по совершенствованию данной области бухгалтерского учета.

Ключевые слова: *биологические активы, капитализация затрат.*

UOT: 33.336/63

ОРГАНИЗАЦИЯ КОНТРОЛЯ И АУДИТА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Саадат Рамиль кызы Гулиева, д.ф.э.н.

Азербайджанская академия труда и социальных отношений

e-mail: I3sada@mail.ru

Резюме

В статье проведен анализ организации контроля за экономным использованием средств сельскохозяйственных предприятий и государства для своевременного выявления расходов и убытков, хищений, расточительства; обеспечение контроля за достоверностью данных бухгалтерского (финансового) учета и отчетности. Также были рассмотрены принципы и особенности контроля в сельском хозяйстве, выделены основные направления, по которым проводится аудит в сельском хозяйстве; основные задачи государственного контроля, которые заключаются в своевременном выявлении отклонений в работе, а также предупреждении возникновения вероятных проблем.

***Ключевые слова:** сельское хозяйство, государственный контроль, агропромышленный комплекс, аудит, бюджетные средства, финансовый контроль, фермер, ревизия.*

Введение

Нельзя отрицать, что сельское хозяйство является весомой отраслью народного хозяйства. Стратегическая важность данного сектора экономики в том, что он по сути является фактически незаменимым источником как сырьевого, так и продовольственного обеспечения всего населения. Согласно данным статистики в среднем до 5% от мирового ВВП приходится на долю сельского хозяйства. Исходя из того, что испокон веков рынок продовольствия определял состояние экономики, а также социальную стабильность общества в целом, развитие данного сектора должно быть привержено контролю как во всех странах, так и в Азербайджанской Республике. Важную роль в национальной экономике занимает агропромышленный комплекс. Большая часть продуктов питания, продовольственных товаров, естественно, производится отраслью сельского хозяйства. А первым условием для жизни человека, как и населения страны в целом является питание. Поддержание ресурсного потенциала сельскохозяйственной отрасли может быть осуществлено за счет расширения экономических методов государственного регулирования непосредственно аграрного сектора. Вне всякого сомнения, осуществление бюджетирования сельского хозяйства невозможно без внедрения государственного финансового контроля, а также аудита, позволяющего

производить оценку результативность управления государственными средствами. Отрасль сельского хозяйства обладает спецификой, порождающей необходимость государственного вмешательства. Контролирование сельского хозяйства государством производится посредством стимулирования отрасли, которое обеспечивается с применением как прямых, так и косвенных методов.

Для эффективности расходования средств и оптимизации финансовой политики государства необходим государственный контроль и аудит за использованием бюджетных средств в сельском хозяйстве. Вследствие чего, постоянное стимулирование сельского хозяйства и стабильное обеспечение развития этой отрасли очень важны. Достижение продовольственной безопасности государства возможно только при проведении реформ, регулировании, поддержке и повышении эффективности сельскохозяйственного производства.

Принципы и особенности контроля и аудита в сельском хозяйстве

Основная задача государственного контроля заключается в своевременном выявлении отклонений в работе, а также предупреждении возникновения вероятных проблем. При проведении контроля предоставляется возможность корректирования процесса, поддержания порядка и соблюдения различных регламентов и стандартов.

Государственный финансовый контроль в сельском хозяйстве осуществляется по принципам, которые сформировались на основе международных правовых документов. Далее представлены некоторые из них:

- *Принцип независимости.* Он заключается в организационной, функциональной, материальной и иной независимости проверяющих органов от объектов контроля. Самостоятельный выбор предмета контроля и метода проверки отражает независимость.
- *Принцип гласности.* При котором результаты контроля доступны в форме отчетов в вышестоящие органы, а также открыты для публикации.
- *Принцип законности.* Осуществление контрольных действий происходит в строгом соответствии с законодательством и нормативными актами государства.
- *Принцип ответственности сторон.* Выявление нарушений влечёт за собой административная ответственность контролёра. А при выявлении ошибок и злоупотреблений в управлении государственными финансами и другой собственностью контролируемые лица также несут ответственность.
- *Принцип сбалансированности* предусматривает определение соответствующего объема прав и возможностей.
- *Принцип системности* означает наличие системы органов финансового контроля.

Качественность выполняемой работы органами контроля может быть достигнута только при следовании вышеперечисленным принципам.

Организация контроля бюджетного процесса на всех его стадиях осуществляется различными органами государственной власти. Некоторые функции, которые выполняют органы государственной власти в пределах своих полномочий во многом схожи друг с другом. Поэтому необходимо создать общую информационную базу по планированию и проведению контрольных работ. И для того чтобы не допускать пробелов в проверках нужно проработать общий механизм взаимодействия контролирующих структур.

Со стороны исполнительной власти осуществляется финансовый аудит, который проводит Счетная Палата Азербайджанской Республики, которая постоянно является действующим субъектом государственного контроля. Счетная Палата Азербайджанской Республики учреждена Парламентом и подотчетна ему. Палата осуществляет аудиторскую деятельность в рамках анализа и контроля за использованием средств государственного бюджета, в том числе, выделенных на реализацию многочисленных программ в отрасли сельского хозяйства.

Существуют некоторые особенности проведения аудита в сельском хозяйстве. Можно выделить несколько особенностей финансового аудита на сельскохозяйственных предприятиях.

Государство, стремясь защитить свои пищевые ресурсы, предоставляет сельхозпроизводителям различные льготы, устанавливает специальный налоговый режим, субсидии, устанавливает особенности банкротства сельскохозяйственных организаций. Постепенно в отрасль начинают вкладываться инвестиции, в том числе иностранные [10].

Аудит в сельском хозяйстве отличается рядом значительных особенностей, которые отражают неоднородность и многогранность данной отрасли. Причины здесь естественные: процесс хозяйствования связан с земельными ресурсами и животными, а также здесь присутствует социальный фактор — в сельском хозяйстве уживается большое количество организационно-правовых форм хозяйствования [10].

Во-первых, основное средство производства данного сектора экономики — земля, значит, здесь необходим учет земельных угодий и вложенных в них денежных и других ресурсов. Ведя аудит, земельные ресурсы показывают в натуральных единицах (гектарах), а капитальные вложения и покупные земли находят денежное выражение.

Во-вторых, особенности аудита в агропромышленном секторе обусловлены разнообразием его направлений (животноводство, выращивание различных культур, вспомогательное производство и др., а также множеством процессов, происходящих в данной отрасли (прирост живой массы, затраты на посев, приплод и т.д.) [10].

В-третьих, аудит на сельскохозяйственных предприятиях всегда будет учитывать сезонный характер работ и затрат на них, что обусловлено сменой климатических условий, влияющих на сельхозпроизводство. Например, в растениеводстве, во время уборки и других важных процессов, количество работ, подлежащих аудиту, возрастает, а в сезонное затишье, соответственно, уменьшается [10].

В-четвертых, иногда производство сельскохозяйственной продукции может занимать времени больше одного календарного года. В результате такого длительного процесса учет затрат может осуществляться в текущем отчетном году, а продукция, такая, например, как озимая пшеница, молодняк крупного рогатого скота, будет произведена только в следующем.

И поэтому здесь учет затрат ведется с разграничением по циклам производства, которые часто не совпадают с календарным годом [10].

Большое влияние на организацию финансового аудита в сельском хозяйстве оказывает также и разнообразие организационно-правовых форм деятельности предприятий. В этой отрасли работают и находят свое развитие всевозможные фермерские хозяйства, кооперативные предприятия, муниципальные (государственные) объединения и другие.

Эта особенность занимает важное место в системе финансового аудита в сельском хозяйстве по причине необходимости достаточно полного отражения движения продукции, проходящей все этапы оборота внутри хозяйства.

Сельское хозяйство - один из тех секторов экономики, который очень сильно зависит от сезонного фактора, а также от капризов погоды и распространения инфекций. В связи с этим данный бизнес, несмотря на применение большого количества техники, химических веществ и разнообразных технологий является не только высоко затратным, но и высоко рисковым [7].

Необходимо сказать о том, что некоторое количество продукции, произведенной на сельхозпредприятии, часто поступает на внутренние нужды хозяйства (так называемый, внутренний оборот). Так, часть урожая зерновых идет на семена; многолетние - на корм скоту, а хозяйственные результаты животноводческой отрасли - на удобрения.

Следующим фактором, влияющим на специфику аудита в агропромышленном секторе, можно отметить использование хозяйством разнообразной сельскохозяйственной техники, механизмов, что, конечно, тоже требует достоверного отображения их в учете.

Основные направления аудита

Основные направления, по которым проводится аудит в сельском хозяйстве:

- Аудит основных средств (включая поголовье скота) и объектов незавершенного строительства;
- Закрепление прав на землю, учет мелиорации и иных процедур по восстановлению лесов, почв, водных объектов;
- Аудит расчетов с поставщиками и покупателями, учет авансов с учетом сезонного характера работ, - учет нематериальных активов (селекционные достижения, товарные знаки);
- Соблюдение требований налогового режима, налоговый учет;
- Проверка соблюдения условий дистрибьюторских договоров;
- Аудит операций с ценными бумагами сырьевого сегмента (фьючерсы, опционы и т.п.);
- Аудит расчетов с работниками;
- Аудит совместной деятельности;
- Аудит операций с транспортными средствами.

Ведение финансового аудита на сельскохозяйственных предприятиях напрямую зависит от организационно-правовой формы хозяйства, его специализации. Однако, при этом, аудит

ведётся по единому закону Азербайджанской Республики "Об Аудите" и в работе применяются типовые учетные структуры, методы, а также формы его организации [2].

Можно отметить также и то, что в сельхозпроизводстве от одного вида скота или сельхозкультуры хозяйство получает несколько видов продукции, что влечет к разграничению затратной части и ее учета в секторе финансового аудита.

Необходимо отметить, что в настоящее время сельскому хозяйству в Азербайджане оказывается всесторонняя государственная поддержка. Ключевую роль здесь исполняет бюджетное финансирование. Бюджетный процесс является составляющим обширной системы в корреляции с контролем. Структура системы контроля состоит в исполнении всестороннего наблюдения со внешней стороны (государственный аудит) и с внутренней (государственный контроль и надзор). Государственный финансовый контроль и аудит осуществляются на основе нормативно-правовой базы, которая регулирует эту сферу деятельности, определяет механизмы реализации процессов, уполномоченными государственными органами, департаментами и подразделениями.

Счетная Палата Азербайджанской Республики осуществляет аудиторские проверки по следующим направлениям деятельности по внешнему государственному финансовому контролю:

- Финансовый аудит
- Аудит соответствия
- Анализ (аналитическая деятельность)
- Аудит эффективности

Так, в 2021 году Счетная Палата Азербайджанской Республики провела проверку эффективности (результативности) по оценке уровня достижения целей, поставленных в рамках проекта «Повышение конкурентоспособности сельского хозяйства».

Цель аудита заключалась в определении уровня достижения целей и оценке эффективности проекта повышения конкурентоспособности сельского хозяйства, реализуемого Агентством аграрного кредита и развития при Министерстве сельского хозяйства Азербайджанской Республики. В ходе аудита отдельно оценивались все меры, принимаемые для облегчения доступа сельхозпроизводителей на рынки за счет повышения уровня санитарных и фитосанитарных услуг в стране, налаживания отдельных цепочек добавленной стоимости и предоставления финансовых услуг предприятиям агробизнеса.

Кроме того, в 2022 году Счетная Палата Азербайджанской Республики оценила эффективность нового механизма субсидирования в области селекции растений в направлении проверок эффективности. На основании проведенных оценок определено, что внедрение нового механизма субсидирования в сфере садоводства с 2020 года без создания доступа к необходимым информационным базам соответствующих государственных органов, автоматизации внутренних учетно-диагностических средств, цифровизации процесса, подотчетности и прозрачности информации, упрощение заявок, а также многоуровневая система в распределении субсидий создали условия для исключения и минимизации человеческого фактора. При этом должны быть устранены ошибки, допущенные в правовом регулировании и административном управлении [13].

Выводы

Эффективность аудита зависит от творческого подхода к работе самого аудитора, наличия специальных знаний бухгалтерского учета в отрасли сельского хозяйства, а также нормативной базы. Синтез этих компонентов является залогом успеха аудитора при проведении проверки соответствующих объектов, функционирующих в сфере сельского хозяйства.

Основываясь на вышеизложенных фактах можно сделать верный вывод о том, что при проверке правильности отнесения материальных затрат на себестоимость продукции, аудитор обязательно должен обращать внимание на:

- Достоверность оценки сырья и материалов, включаемых в себестоимость продукции, работ и услуг.
- Объективное отражение в бухгалтерском учете процесса приобретения или заготовки материалов в зависимости от принятой учредительной политики.
- Правильное установление норм расходов сырья и материалов в соответствии с уровнем технического состояния сельскохозяйственного оборудования.
- Безошибочное списание на себестоимость продукции недостачи товарно-материальных ценностей при отсутствии ответственных лиц.

Список используемой литературы

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı.
2. “Auditor xidmətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli 882 nömrəli Qanunu.
3. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli 358-IIQ nömrəli Qanunu.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli 500 nömrəli Fərmanı.
5. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı.
6. “Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər”. X cild. - 2021
7. Kazımlı X., Quliyev İ. “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi”, dərs vəsaiti. Bakı, 2011 (187 s.)
8. Novruzov V., Qənizadə R., Nəsibova L., Əliyev M. “Daxili audit. Tədris-praktika vəsaiti”. - B.: “Nağıl evi”, 2002. 112 s.
9. Качалов Р.М. «Управление хозяйственным риском» - М., Наука 2002 (192 с.)
10. <https://prezi.com/jf2abshemind/presentation/>

11. Курдюмов А.В. «Государственный контроль и аудит за использованием бюджетных средств в сельском хозяйстве». «Московский экономический журнал» 2021, N12.
12. Ставрова Т.А. «Внутренний контроль и аудит через призму новых задач». Журнал «Бюджет» 2020, N5 (209).
13. <https://sai.gov.az/>
14. <https://akia.gov.az/>
15. <http://economy.gov.az>

İ.ü.f.d., S.R. Quliyeva
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Kənd təsərrüfatında nəzarət və auditin təşkili

Xülasə

Məqalədə məsrəflərin və itkilərin, oğurluqların, israfçılığın vaxtında aşkar edilməsi üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və dövlətin vəsaitlərinin qənaətlə istifadəsinə nəzarətin təşkili, mühasibat (maliyyə) uçotu və hesabat məlumatlarının etibarlılığına nəzarətin təmin edilməsi təhlil olunur. Həmçinin kənd təsərrüfatında nəzarətin prinsipləri və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, auditin aparıldığı əsas istiqamətlər barədə danışılır, dövlət nəzarətinin əsas vəzifələri, yayınmaların vaxtında müəyyən edilməsi, habelə ehtimal olunan problemlərin qarşısının alınması məsələlərinə toxunulur.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, dövlət nəzarəti, ərzaq təhlükəsizliyi, aqrar sənaye kompleksi, audit, büdcə vəsaitləri, maliyyə nəzarəti, fermer, təftiş.*

Ph.D., S.R. Guliyeva
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations

Organization of control and audit in agriculture

Abstract

The article analyzes the organization of control over the economic use of agricultural enterprises and state funds, ensuring control over the reliability of accounting (financial) accounting and reporting data for the timely detection of costs and losses, thefts, wastage. Also, the principles and characteristics of control in agriculture are reviewed, the main areas of audit are discussed, the main tasks of state control, timely identification of deviations, and prevention of possible problems are touched upon.

***Keywords:** agriculture, state control, food security, agroindustrial complex, audit, budget funds, financial control, farmer, inspection.*

UOT: 338.43: 336.7, 336.77

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALÇILARININ MALİYYƏ VASİTƏLƏRİNƏ ÇIXIŞ İMKANLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ

Ramil Fəxrəddin oğlu Aliyev

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: ramil.aliyev@atm.gov.az

Xülasə

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafında istehsalçıların maliyyə vəsaitlərinə çıxışının asanlaşdırılması mühüm rola malikdir. Buna görə də məqalədə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçıların maliyyəyə çıxışının yaxşılaşdırılması mexanizmlərinə baxılır, bu sahədə nəzəri yanaşmalar şərh olunur.

Eyni zamanda istehsalçıların maliyyə resurslarına, o cümlədən güzəştli kreditlərə əlyətərliyinin daha da genişləndirilməsi imkanları açıqlanır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı maliyyə resursları, maliyyələşmə vəsaitlərinə çıxış, kredit, kredit resursları ilə təminat.*

Giriş

Kənd təsərrüfatı bütün ölkələr üçün, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün strateji iqtisadi və sosial sektor hesab edilir. Bu sektor üçün hazırlanan strategiyalarda istehsalın inkişafı ilə yanaşı kənd yerlərinin səmərəli istifadəsi və yeni iş yerlərinin yaradılması da hədəf götürülür. Kənd təsərrüfatı istehsalçıların öz təsərrüfatlarına sərmayə qoymaları, müasir texnologiyaların mənimsənilməsi və davamlı artıma nail olunması üçün adekvat maliyyə resurslarına çıxış vacibdir. Bununla belə, bir çox kiçik fermerlər maliyyə xidmətlərindən istifadə etməkdə əhəmiyyətli maneələrlə üzləşirlər.

Ümumilikdə kənd təsərrüfatı üçün maliyyə vasitələrinə çıxış fermerlərə və aqrar-ərzaq sektoruna kreditlər, zəmanətlər, aşağı faiz dərəcələri və əlverişli kredit şərtləri kimi daha yaxşı maliyyə imkanları təqdim edir. Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı istehsalçıların maliyyə vəsaitlərinə çıxışını genişləndirməyə yönəlmiş müxtəlif mexanizmlərin və bu sahədə dünya ölkələrinin təcrübələrinin araşdırılması maraq kəsb edir.

Aqrar istehsalçıların maliyyə vəsaitlərinə çıxışında çətinliklər və imkanlar: əsas yanaşmalar

Maliyyə resurslarına çıxışın iki ölçüsü var: tələb və təklif [12]. Tələb maliyyə institutları tərəfindən göstərilən xidmətlərlə bağlı seçimi ifadə edir, təklif isə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə və ya maliyyə vasitəçiliyinə aiddir. Maliyyə xidmətlərinə çıxış nəzəriyyələri maliyyə xidmətlərinə tələbin və maliyyə vasitəçiliyinin ümumi çərçivəsini təmin edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resurslarına çıxış sahəsində üzləşdikləri çətinliklərin, habelə bu sahədə olan imkanların izahına müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcuddur. Maliyyəyə çıxışla bağlı çətinlikləri təsvir edənlərə ilk növbədə Kənd Yerlərində Maliyyə Bazarının Qeyri-mükəmməl Nəzəriyyəsi (Rural Financial Market Imperfections Theory) aid edilə bilər. Bu nəzəriyyə kənd təsərrüfatında maliyyə xidmətlərinə məhdud çıxışın bazarın mükəmməl olmaması ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Kənd yerlərində banklar və mikromaliyyə institutları kimi yaxşı işləyən maliyyə institutlarının olmaması kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün kredit, əmanət, sığorta və digər maliyyə alətlərinə qeyri-adekvat çıxışa gətirib çıxarır [11].

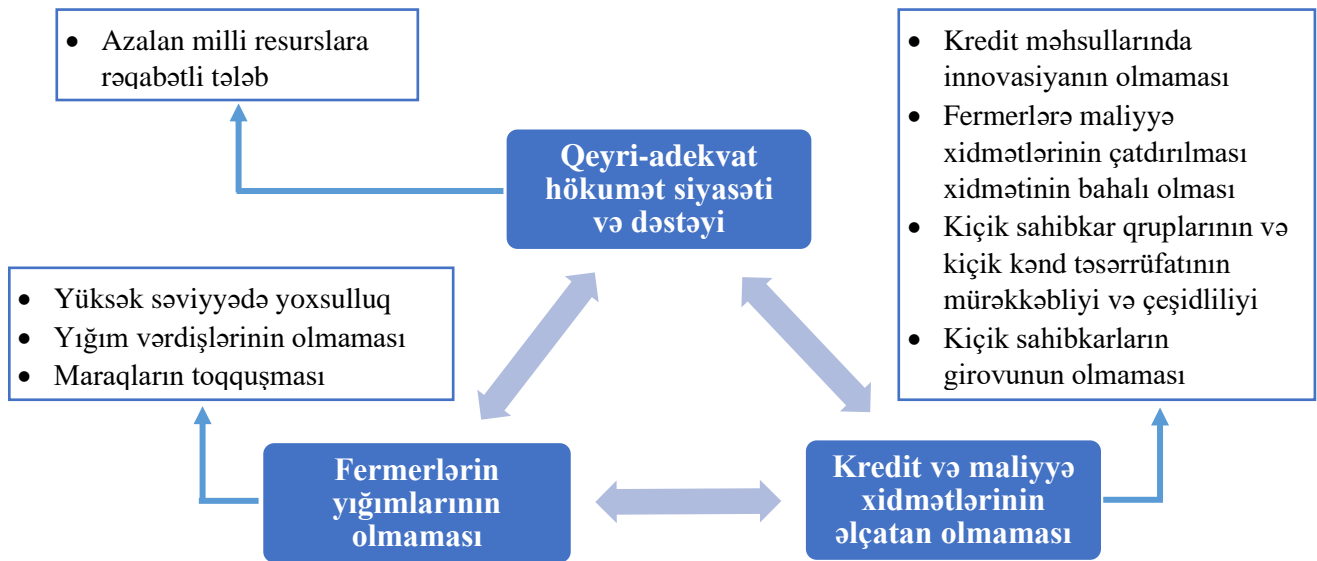
Qeyd edilən istiqamətdə digər yanaşma İnformasiya Asimmetriyası Nəzəriyyəsi (Information Asymmetry Theory) çərçivəsində irəli sürülür. Bu nəzəriyyəyə görə, kənd təsərrüfatında maliyyə alətlərinə çıxışın olmaması kreditorlar və borcalanlar arasında informasiya asimmetriyası ilə şərtlənir. Kreditorlar fermerlərin kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsində çətinliklərlə üzləşə bilər ki, bu da onları maliyyə xidmətləri göstərməkdən çəkindirir. Eynilə fermerlər mövcud maliyyə məhsulları və xidmətləri haqqında məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər ki, bu da informasiya boşluğunu daha da artırır [5].

Girov Məhdudiyyətləri Nəzəriyyəsi (Collateral Constraints Theory) maliyyəyə çıxışın çətinliyini girov təminatı ilə bağlayır. Bu nəzəriyyə kənd təsərrüfatı üçün maliyyə alətlərinə çıxışda girovun əhəmiyyətini vurğulayır [13]. Ənənəvi borcverənlər çox vaxt fermerlərə kredit verilməsi ilə bağlı riskləri azaltmaq üçün torpaq və ya digər qiymətli aktivlər kimi girovlar tələb edirlər. Bununla belə, bir çox kiçik fermerlərin kifayət qədər girov təminatı yoxdur, bu da onların kredit və digər maliyyə xidmətləri almaq imkanlarını məhdudlaşdırır.

Tranzaksiya Xərcləri Nəzəriyyəsinə (Transaction Costs Theory) görə isə kənd təsərrüfatında yüksək əməliyyat xərcləri fermerlərin maliyyə alətlərinə çıxışına maneə ola bilər, bu, xüsusilə kiçik fermer təsərrüfatlarına aiddir [10].

Maliyyə resurslarına çıxışla bağlı çətinliklər əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha qabarıq şəkildə hiss olunur. Belə ölkələrdə fermerlərin maliyyə resurslarına çıxışını çətinləşdirən başlıca səbəblər qeyri-adekvat hökumət siyasəti və dəstək mexanizmi, fermerlərin yığımlarının mövcud olmaması və kredit və maliyyə resurslarının fermerlər üçün əlçatan olmamasıdır. Bu səbəblər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Qeyri-adekvat hökumət siyasətinə dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılan resursların düzgün şəkildə paylanma mexanizminin tətbiq edilməməsi aid edilir (*Şəkil*).

Şəkil. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fermerlərin maliyyə resurslarına çıxışını çətinləşdirən amillər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı üçün maliyyə resurslarına çıxışın imkanlarını təsvir edən nəzəriyyələrə Sosial Kapital və İnküziv Maliyyə nəzəriyyələrini aid etmək olar. Sosial Kapital Nəzəriyyəsi (Social Capital Theory) kənd təsərrüfatında maliyyə alətlərinə çıxışda sosial münasibətlərin və əlaqələrin rolunu vurğulayır [9]. Etibar, sosial əlaqələr və icma dəstəyi kimi sosial kapital kredit, əmanət və sığortaya çıxışı asanlaşdırmağa bilər. Məsələn, sıx bağlı icmalar daxilində qeyri-rəsmi kreditləşmə razılaşmaları fermerlərə formal maliyyə məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

İnküziv Maliyyə Nəzəriyyəsi (Inclusive Finance Theory) isə inküziv maliyyə, kiçik miqyaslı fermerlər də daxil olmaqla kifayət qədər xidmət göstərilməyən və təcrid olunmuş əhali üçün maliyyə çıxışının və xidmətlərin təşviqinə diqqət yetirir. Bu nəzəriyyə fermerlərin xüsusi ehtiyaclarına cavab verən inküziv maliyyə sistemlərinin layihələndirilməsi və tətbiqinin vacibliyini vurğulayır [8]. Həmçinin kənd təsərrüfatında maliyyə alətlərinə çıxışı artırmaq üçün innovativ maliyyə məhsulları, texnologiyaya əsaslanan həllər və dəstəkləyici siyasətləri müdafiə edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə vasitələrinə çıxışının asanlaşdırılması üzrə fəaliyyətlər

Dünya praktikası nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün maliyyə vasitələrinə çıxışın asanlaşdırılması istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Xüsusi maliyyə strukturlarının yaradılması: Maliyyə təşkilatlarının təqdim etdiyi xidmətlərə əlçatanlığın genişləndirilməsi kiçik fermerlərin və kənd sahibkarlarının maliyyə vəsaitlərinə çıxışını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa bilər. Həmin maliyyə institutları yerli təsərrüfatların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış kiçik kreditlər, əmanət hesabları və digər maliyyə xidmətləri göstərmək üzrə ixtisaslaşsınlar.

Kredit zəmanət sxemlərinin formalaşdırılması: Hökumətlər və ya ixtisaslaşmış qurumlar kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kredit verilməsində qəbul edilən riskləri azaltmaq üçün kredit zəmanəti sxemləri yarada bilərlər. Bu sxemlər kreditçülərə zəmanət və ya sığorta təmin edərək onları kifayət

qədər girov və ya kredit tarixçəsi olmayan fermerlərə kredit verməyə təşviq edir. Zəmanətlər fermerlərin kredit almaq şanslarını artırır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı fondları: Hökumətlər fermerlərə subsidiyalaşdırılmış kreditlər və ya qrantlar verən xüsusi kənd təsərrüfatının inkişafı fondları yarada bilərlər. Bu fondlar xüsusi kənd təsərrüfatı sektorlarının və ya təşəbbüslərin, məsələn, üzvi əkinçilik, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ya dayanıqlı kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə yönəlir, prioritet sahələrə investisiyaları təşviq etmək üçün əlverişli şərtlərlə maliyyə resursları təklif edirlər.

Maliyyə savadlılığı və potensialın gücləndirilməsi: Maliyyə savadlılığının artırılması və fermerlərin maliyyə idarəetmə bacarıqlarının formalaşdırılması maliyyə vəsaitlərinə çıxış əldə etmək və onlardan səmərəli istifadə üçün vacibdir. Təlim proqramları, seminarlar və resurslar fermerlərə maliyyə anlayışlarını anlamağa, uqotun aparılması təcrübələrini təkmilləşdirməyə və əsaslandırılmış maliyyə qərarları qəbul etməyə kömək edə bilər.

Kənd təsərrüfatı sığortası proqramları: Hökumətlər və özəl sığortaçılar fermerləri məhsul çatışmazlığı, mal-qara xəstəlikləri və ya ekstremal hava hadisələri kimi müxtəlif risklərdən qoruyan kənd təsərrüfatı sığortası proqramları yarada və təşviq edə bilərlər. Əlçatan və əlverişli sığorta təminatı fermerlərə riskləri idarə etməyə və maliyyə sabitliyini təmin etməyə kömək edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı: Dövlət və özəl sektor arasında birgə fəaliyyətlər kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə vəsaitlərinə çıxışını artırmağa imkan verir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində innovativ maliyyə həllərini inkişaf etdirmək, kənd təsərrüfatı kreditləşməsinə genişləndirmək və kəndlərin inkişafına dəstək vermək üçün hər iki sektorun təcrübə və resurslarından istifadə edilə bilər.

Texnologiya və rəqəmsal platformalar: Mobil bankçılıq, rəqəmsal kredit platformaları və ya onlayn bazarlar kimi texnologiyaya əsaslanan həllər ucqar və ya az xidmət göstərilən ərazilərdə fermerlərin maliyyə vəsaitlərinə çıxışını yaxşılaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsal maliyyə xidmətləri fermerlərə maliyyə əməliyyatları aparmağa, kreditlər əldə etməyə və maliyyələrini rahat şəkildə idarə etməyə imkan verir.

Bu istiqamətlər maliyyə inklüzivliyini təşviq edən, maliyyələşdirmə üçün maneələri azaldan və kənd təsərrüfatı istehsalçılarına öz əməliyyatlarına investisiya qoymaq, məhsuldarlığı artırmaq və davamlı kənd təsərrüfatının inkişafına nail olmaq üçün imkanlar yaradan əlverişli mühit yaratmaq məqsədi daşıyır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının güzəştli kreditlərlə təminatı

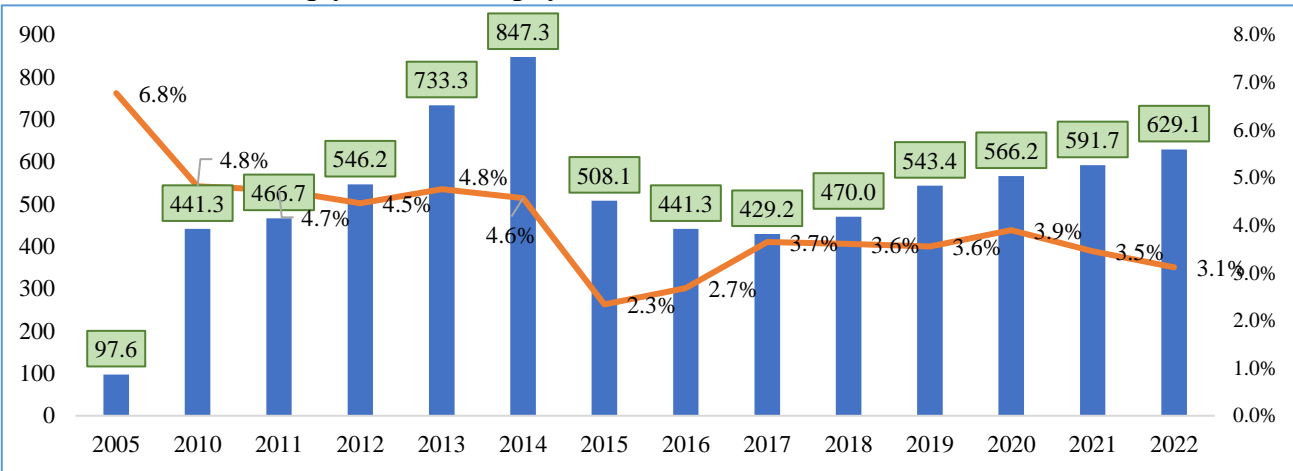
Kənd təsərrüfatında maliyyə alətlərinə fermerlərin və kənd təsərrüfatı bizneslərinin maliyyə ehtiyaclarını və problemlərini həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra alət və mexanizmlər aiddir. Müxtəlif mənbələr hesabına təmin edilən kreditlər, subsidiyalar, faktoring və forfeytinq müqavilələri, sığorta, anbar çekləri ən çox istifadə edilən alətlərdəndir. Bu alətlər kapitala çıxışı asanlaşdırmaq, maliyyə risklərini idarə etmək, kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının maliyyə dayanıqlılığını və böyüməsini dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Qeyd edilən alətlər arasında kredit mühüm yer tutur. Kredit yolu ilə alınan vəsaitlər fermerlərə dövrü vəsaitləri, kapital və torpaq satın almaq, məhsul yığımını həyata keçirmək, marketinq və fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün lazım olan digər işlərin görülməsi üçün istifadə edilir.

Dövlətlər kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dəstək məqsədi ilə borclanma xərclərini azaltmaq üçün müdaxilə edirlər. Dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına fermerlər güzəştli (aşağı faizli və uzunmüddətli) kreditlərlə təmin edilir. Kredit güzəştləri müxtəlif formalarda mövcud ola bilər: aşağı

faiz dərəcələri, ödəmə müddətinin uzadılması, borcun silinməsi və kənd təsərrüfatı kreditləri üzrə dövlət zəmanətləri. Aşağı faiz dərəcələri kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə resurslarına çıxışı daha da asanlaşdırır, əlçatan edir və istehsalçı həmin resursa görə daha aşağı qiymət ödəyir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun kreditlərə çıxışının asanlaşdırılması isitqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. **Qrafik 1**-də ölkə üzrə cəmi kredit qoyuluşlarında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunun həcmi və payı təqdim edilmişdir. Qrafikdən aydın görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatı kreditlərinin ümumi həcmində və payında uzunmüddətli dövrdə dalğalanmalar müşahidə edilir. Eyni zamanda son illərdə kreditlərin həcmi ardıcıl olaraq yüksəlir.

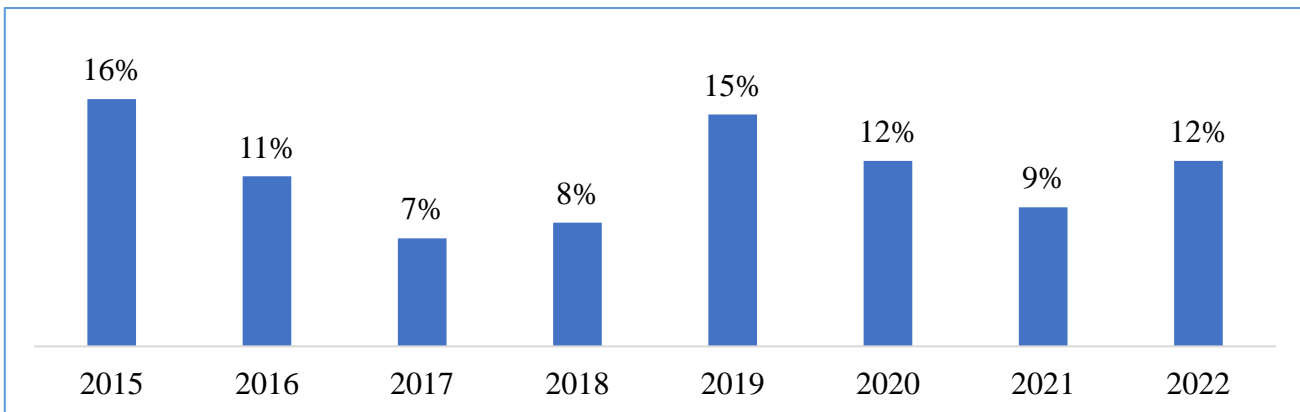
Qrafik 1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunun kredit portfelinin həcmi və cəmi kredit qoyuluşlarında payı

Mənbə: Mərkəzi Bank

Kreditdən istifadə edən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfatların kreditdən istifadə göstəricisi barədə məlumat **Qrafik 2**-də təqdim edilmişdir.

Qrafik 2. Kreditdən istifadə edən kənd təsərrüfatı istehsalçıların payı

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

2015-ci ildən sonrakı dövr ərzində kredit qoyuluşunun həcmində təqribən 20% artım müşahidə edilsə də, kreditdən istifadə edən təsərrüfatların sayında davamlı artım olmamışdır. Bu, ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfatların maliyyə vasitələrinə çıxışla bağlı yuxarıda

sadalanan məhdudiyyətlərinin olmasının göstəricisi ola bilər. Belə tendensiyaların aradan qaldırılmasında bu sektorda fəaliyyət göstərənlərin güzəştli şərtlərlə kredit resurslarına çıxışının daha da asanlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsi yeni imkanlar yarada bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfatlara güzəştli kreditlərin verilməsi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (SİF) və Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi (AKİA) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər aşağı faiz dərəcələri olmaqla bu qurumların vasitəçiliyi ilə kommersiya bankları vasitəsilə kənd təsərrüfatı sektoruna yönəldilir. Kredit üçün tələb olunan şərtlər və faiz dərəcələri vəsaiti təmin edən qurumlar tərəfindən müəyyən edilir.

SİF-in əsas fəaliyyəti sahibkarlıq subyektlərinə aşağı faizlə maliyyə dəstəyinin göstərilməsindən ibarətdir. SİF tərəfindən 5%-dək 10 il müddətli güzəştli kreditlər (güzəşt müddəti kredit müddətinin yarısı qədər ola bilər) təqdim edilir. Kiçik həcmli kreditlər - 5-50 min manat arasında olan kreditlər 3 ilədək, orta həcmli - 1 milyon manatadək olan kreditlər 5 il müddətində, iri həcmli kreditlər - 10 milyon manatadək kreditlər isə 10 il müddətinə verilir.

AKİA aqrar bölmədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət dəstəyi məqsədilə kreditlərin cəlb edilməsi və təyinatı üzrə istifadəsini təmin edir. Agentlik tərəfindən 36 aya qədər güzəşt müddəti olan kreditlər 7%-dək (kooperativlər üçün 5%-dək) şərti ilə təqdim edilir. Qurum tərəfindən kiçikhəcmli kreditlər 15-30 min manat, ortahəcmli kreditlər 30-100 min manat arasında olmaqla 3 ilədək, 100-200 min manat arasında olan irihəcmli kreditlər isə 5 ilədək müddətdə verilir. *Cədvəldə* 2007-2022-ci illər ərzində AKİA və SİF tərəfindən təqdim edilən güzəştli kreditlərin həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarna verilən güzəştli kreditlərin həcmi

İllər	AKİA, mln. manat	SİF, mln. manat	Cəmi güzəştli kreditlər, mln. manat	Güzəştli kreditlərin kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə kredit portfelində payı
2007	5	-	5	3%
2008	5	29	34	13%
2009	11	23	34	9%
2010	13	56	69	16%
2011	17	70	87	19%
2012	15	100	115	21%
2013	18	150	167	23%
2014	15	164	179	21%
2015	16	158	174	34%
2016	11	121	132	30%
2017	10	94	103	24%
2018	11	95	106	23%
2019	21	96	117	22%
2020	48	57	104	18%
2021	29	68	97	16%
2022	74	99	173	28%

Mənbə: AKİA və SİF

Bu illər ərzində güzəştli kreditlərin payı ən yüksək həddə 2015-ci ildə olmuşdur. Belə ki, kənd təsərrüfatına yönəldilən kreditlərin cəmi 34%-i güzəştli şərtlərlə təqdim edilmişdir.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən, 2022-ci ildə kommersiya bankları tərəfindən milli valyutada verilən kreditlərin orta faiz dərəcəsi 14,3% təşkil etmişdir. Bu faiz göstəricisi ilə müqayisədə hər 2 dövlət qurumu tərəfindən təqdim edilən güzəştli kreditlərin kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar üçün daha əlverişli olduğunu söyləyə bilərik. Kənd təsərrüfatı sahəsində gəlirliliyin digər sahələrlə müqayisədə daha az olduğu nəzərə alınarsa, bu faiz dərəcələrinin fermerlər üçün ödəniləbilən həddə olduğunu demək mümkündür.

Eyni zamanda SİF və AKİA tərəfindən təqdim edilmiş güzəştli kreditin mütləq və nisbi həcmi kifayət qədər yüksək deyil. 2021-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilmiş 592 milyon manat kreditin yalnız 16%-i (97 milyon manat) güzəştli kredit olmuşdur. 2022-ci ildə isə bu göstərici artaraq 173.5 milyon manata yüksəlmişdir.

Güzəştli kreditin həcmnin artırılması ilə bağlı olaraq dünya təcrübəsində kommersiya kreditlərinin faizlərinin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması və kredit zəmanət mexanizmi geniş istifadə edilir.

Kənd təsərrüfatında faizlərin subsidiyalaşdırılması hökumət və ya digər qurumlar tərəfindən fermerlərə və ya kənd təsərrüfatı bizneslərinə verilən maliyyə dəstəyi mexanizminə aid edilir. Bu, xüsusi olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş kreditlər və ya kredit vəsaitləri üzrə faiz dərəcələrinin azaldılmasını nəzərdə tutur. Subsidiya borclanmağı fermerlər üçün daha əlverişli və əlçatan etməklə kənd təsərrüfatının inkişafını təşviq məqsədi daşıyır. Faiz dərəcəsi üzrə subsidiyalar adətən dövlət qurumları, kənd təsərrüfatının inkişafı bankları və ya ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı kredit təşkilatları arasında əməkdaşlıq yolu ilə həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditə çıxışının asanlaşdırılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən kreditlərə zəmanətlər təqdim edilir. Fermerlər üçün zəmanət sxemi maliyyə institutları tərəfindən veriləcək kreditlər üçün dövlət tərəfindən kredit dəyərinin müəyyən hissəsi qədər təminat təklif edilir. Kredit zəmanəti mexanizmi borc verənlərə borc alan tərəfindən borcun ödənilməməsi halında kredit məbləğinin müəyyən faizinin ödəniləcəyinə dair zəmanət verməklə bu məsələni həll edir. Bu sistem xüsusilə yeni fəaliyyətə başlamış, gənc fermerlər üçün böyük dəstək hesab edilir. Belə olduğu halda daha çox fermerin ucuz maliyyə resurslarına birbaşa olaraq çıxmaq imkanı yaranır.

Bu zəmanət adətən hökumət və ya dövlət qurumu tərəfindən dəstəklənən ixtisaslaşmış qurum tərəfindən təmin edilir. Zəmanət kreditörlər üçün sığorta forması kimi çıxış edir, onların riskə məruz qalmalarını azaldır və kənd təsərrüfatı borcalanlarına kredit vermələrinə inam yaradır.

Kredit zəmanəti mexanizminin mövcudluğu ilə maliyyə institutları potensial itkilərdən qorunma səviyyəsinə malik olduğu üçün fermerlərə və kənd təsərrüfatı bizneslərinə kredit verməyə daha həvəslidirlər. Bu öz növbəsində fermerlərin kreditə çıxış imkanlarını yaxşılaşdırır, onlara avadanlıq, toxum, gübrə almağa, torpaqların işlənməsi və ya digər əməliyyatlar üçün zəruri xərcləri qarşılamağa, digər kənd təsərrüfatı məhsullarına investisiya qoymağa imkan verir.

Ölkəmizdə kommersiya kreditlərinin faizlərinin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılmasının və kredit zəmanət mexanizminin yaradılmasının, inkişaf etdirilməsinin məqsədəuyğun olacağını düşünürük. Bu yolla daha çox kənd təsərrüfatı subyekti kredit resurslarına çıxış imkanı əldə edəcəkdir.

Nəticə

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində bu sahədə xüsusi mexanizmlərin yaradılması əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda bu istiqamətdə son zamanlarda zəruri tədbirlər həyata keçirilir. İlk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün güzəştli şərtlərlə kreditlərin təmin edilməsi mexanizmləri formalaşdırılmışdır. Ölkəmizdə güzəştli kreditlərin təmin edilməsi mexanizmləri kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Eyni zamanda dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması üçün kommersion kreditlərinin faizlərinin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması təcrübəsindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı, kredit zəmanət mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində xarici ölkələrin mütərəqqi təcrübələrinin tətbiq edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşdırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Access to credit and financial instruments in agriculture.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586677/EPRS_BRI\(2016\)586677_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/586677/EPRS_BRI(2016)586677_EN.pdf)
2. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun illik hesabatı – 2022.
<https://edf.gov.az/site/goto2/101>
3. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin illik hesabatı – 2021.
<http://www.akia.gov.az/az/content/9-250.html>
4. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu.
<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators>
5. Ayat Ullah, Muhammad Arshad, 2020 Information asymmetry, input markets, adoption of innovations and agricultural land use in Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264837718312493>
6. Calvin Miller, Linda Jones - Agricultural Value Chain Finance, Tools and lessons, FAO - 2010
<https://www.fao.org/sustainable-food-value-chains/library/details/zh/c/267117/>
7. Credit Guarantee Systems for Agriculture and Rural Enterprise Development. Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2013.
<https://www.fao.org/3/i3123e/i3123e00.pdf>
8. David Mhlanga “Financial Inclusion in Agriculture: Lessons from Zimbabwe”, 2021.
https://www.researchgate.net/publication/354699722_FINANCIAL_INCLUSION_IN_AGRICULTURE_LESSONS_FROM_ZIMBABWE
9. Maria Riviera. “The role of social capital in agricultural and rural development: Lessons learnt from case studies in seven countries”, 2018.
https://www.researchgate.net/publication/325762013_The_role_of_social_capital_in_agricultural_and_rural_development_Lessons_learned_from_case_studies_in_seven_countries
10. Norsida Man. “The Role and Importance of the Transactions Costs Theory in Agricultural Contracting Area: an Appraisal of Selected Empirical Studies”, 2017.
https://www.researchgate.net/publication/313370465_The_Role_and_Importance_of_the_Transactions_Costs_Theory_in_Agricultural_Contracting_Area_an_Appraisal_of_Selected_Empirical_Studies

11. Pierre-Richard Agenor. “Capital-Market Imperfections and The Macroeconomic Dynamics Of Small Indebted Economies”. <https://ies.princeton.edu/pdf/S82.pdf>
12. Stijn Claessens, 2006, Access to Financial Services: A Review of the Issues and Public Policy Objectives
https://www.researchgate.net/publication/5217978_Access_to_Financial_Services_A_Review_of_the_Issues_and_Public_Policy_Objectives
13. Waqar Akram. “Agricultural credit constraints and borrowing behavior of farmers in Rural Punjab”, 2008.
https://www.researchgate.net/publication/241765501_Agricultural_credit_constraints_and_borrowing_behavior_of_farmers_in_Rural_Punjab
14. World Bank. “How to Address Unique Risks in Agriculture Credit Guarantee Schemes”, 2019.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/990041591247465912/text/How-to-Address-Unique-Risks-in-Agriculture-Credit-Guarantee-Schemes-Lessons-Learned-from-Credit-Guarantees-for-Agriculture.txt>

R.F. Aliyev

Ph.D. student of the Agricultural Research Center

Mechanisms for expanding access to financial means of agricultural producers

Abstract

Facilitating producers' access to financial resources plays an important role in the development of agriculture in modern conditions. The article examines the mechanisms of improving access to finance for producers operating in the agricultural sector. Theoretical approaches in this field are explained. At the same time, the possibilities of further expansion of producers' access to financial resources, including preferential loans, are revealed.

Keywords: *agricultural financial resources, access to financing, credit, provision of credit resources.*

Р.Ф. Алиев

Докторант Центра аграрных исследований

Механизмы расширения доступа к финансовым средствам сельскохозяйственных производителей

Резюме

Облегчение доступа производителей к финансовым ресурсам играет важную роль в развитии сельского хозяйства в современных условиях. В статье рассматриваются механизмы улучшения доступа к финансам для производителей, работающих в аграрной

сфере. Объясняются теоретические подходы в этой области. При этом раскрываются возможности дальнейшего расширения доступа производителей к финансовым ресурсам, в том числе льготным кредитам.

Ключевые слова: *финансовые ресурсы сельского хозяйства, доступ к финансированию, кредит, предоставление кредитных ресурсов.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin məndə istinadlar göstərməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

To the authors' attention

Requirements when submitting articles for publication in the scientific-practical journal "Agricultural Economics" of the Agricultural Research Center:

- ✓ The structure of the presented articles should be in accordance with the generally accepted standards and requirements set by the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
- ✓ Title (UOT code, title of article not more than 10-12 words, author(s)' name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers are shown in sequence), *summary* (consisting of 150-200 words), *introduction* (the urgency of the research topic, the level of study, the hypothesis of the research, the purpose of the research are shown), *research methods*, *problem analysis*, *conclusion* (including suggestions made as a result of the research) sections, as well as a list of literature used with references in the text should be given. Literature should be shown alphabetically, sequentially numbered in the languages in which they are published.
- ✓ The volume of articles should not exceed 10-12 standard pages. The text should be written in the WORD program, with an interval of 1,15, Times New Roman-12-dimensional shrift.
- ✓ Articles can be published in three languages - Azerbaijani, English and Russian.
- ✓ At the end of the article (after the list of literature), in addition to the written language, summary and keywords should be given in two other languages, the summary should also include the subject, author(s) name, patronymic, surname, scientific degree and scientific name, name of organization in which it works, position, e-mail address and telephone numbers, the article should be signed by the author(s).
- ✓ The article should be submitted to the journal with a letter on behalf of the editor-in-chief, with the opinion of the scientific expert on the profile of the article, in a separate file and in an electronic form. The article can be published after the positive feedback given by the experts of the journal.
- ✓ Two articles of the author(s) can not be published in one issue of the journal.

Articles that do not meet these requirements are not published and manuscripts of published articles are not returned.

Note: The requirements of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for publication of the main scientific results of the dissertations were taken into account.

Вниманию авторов!

Требования, предъявляемые при подаче статьи для публикации в научно-практическом журнале “Экономика сельского хозяйства”

Центра аграрных исследований:

- ✓ Структура представленных статей должна соответствовать общепринятым стандартам и требованиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.
- ✓ В статье *заголовок статьи* (последовательно указывается код УДК, название статьи не более 10-12 слов, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, название организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов), *резюме* (составляющее 150-200 слов), *введение* (указывается актуальность исследуемой темы, уровень изученности, гипотеза исследования, цель исследования), *разделы методики исследования, анализ проблемы, заключение* (с указанием также предложений, выработанных в результате исследования) также в тексте должен быть приведен список использованной литературы с указанием ссылок. Литература должна быть указана на языках, на которых она напечатана, в алфавитном порядке, с последовательной нумерацией.
- ✓ Объем статей не должен превышать 10-12 стандартных страниц. Текст должен быть написан в программе WORD, через 1,15 интервала, Times New Roman-шрифтом 12 размера.
- ✓ Статьи могут быть опубликованы на трех языках - азербайджанском, английском и русском.
- ✓ В конце статьи (после списка литературы), кроме языка, на котором она написана, должны быть приведены резюме и ключевые слова на двух других языках, в резюме также должны быть указаны тема, имя автора(ов), отчество, фамилия, ученая степень и ученое звание, наименование организации, в которой работает, должность, адрес электронной почты и номера телефонов, статья должна быть подписана автором(ами).
- ✓ Статья в журнал должна быть представлена письмом на имя главного редактора, с заключением специалиста ученой степени по профилю статьи, в отдельном файле в печатном варианте и в электронной форме. Статья может быть опубликована после положительного отзыва экспертов журнала.
- ✓ Две статьи автора(ов) не могут быть опубликованы в одном номере журнала.

Статьи, не отвечающие этим требованиям, не публикуются, а рукописи опубликованных статей не возвращаются.

Примечание: При определении этих условий были учтены требования, предъявляемые Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики к научным публикациям, рекомендованным для публикации основных научных результатов диссертаций.

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*

Çapa imzalanmışdır: 21.07.2023

Formatı: 84x108 1/8

Həcmi: 12.75 ç. v.

“Zərdabi Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi

Tel.: (+994 12) 514 73 73; mob.: (+994 70) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru

